

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ
МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ

Қўлёзма ҳуқуқи
UDK:336.714

АКМАЛ БАЛТАЕВИЧ АЛЛАКУЛИЕВ

ЎРТА МУДДАТЛИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ АМАЛИЁТИНИ
НАЗАРИЙ ЎРГАНИШ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Мутахассислик: 5A230601-«Давлат молиясини бошқариш»

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИ С С Е Р Т А Ц И Я

Илмий раҳбар:
и.ф.д., проф. Н.Ҳ.Ҳайдаров

TOSHKENT-2015

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....	3
I боб. Ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва назарий-услубий асослари	
1.1. Ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва амал қилишининг зарурий шартлари.....	8
1.2. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётига илмий-назарий қарашлар ва халқаро тажриба.....	19
1.3. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг назарий-услубий асослари ва ўзига хос хусусиятлари	38
II боб. Миллий иқтисодиёт барқарорлигини таъминлашда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этишнинг умумий ва хусусий шарт-шароитлари	
2.1. Макроиқтисодиётни молиявий соғломлаштиришда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг аҳамияти.....	48
2.2. Давлат молиясида ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этиш босқичлари ва узлуксизлигини таъминлаш тамойиллари.....	58
2.3. Ўзбекистонда бюджетни ўрта муддатга режалаштириш амалиётига ўтишнинг умумий шарт-шароитлари ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	80
III боб. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини самарали ташкил этиш методологиясини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари	
3.1. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида бюджет жараёнини комплекс равишда мослаштириш масалалари.....	91
3.2. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини тизимли барқарорлигини таъминлаш йўллари.....	101
3.3. Ўзбекистонда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этиш истикболлари.....	117
Хулоса ва тавсиялар.....	139
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	143

Кириш

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги: Давлат молиясини бошқариш доимий ривожланишда, янгиланишда бўлиб, янги қарашлар, ғоялар ва турли хилдаги ёндашувлар пайдо бўлиши ҳам бу соҳанинг самарадорлик кўрсаткичларини анча юқорига кўтарилишига сабаб бўлмокда. Давлат молиясини бошқаришни янада чуқурлаштириш мақсадида мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар кўпгина ривожланган мамлакатлар тажрибаси ва тараққиёт моделларидан андоза олмаган ҳолда, янги механизмларнинг бугунги амалиётимизда ижобий самара бераётган томонларидан кенг фойдаланиш муҳим саналади.

Бозор муносабатларининг чуқурлашуви ва иқтисодий эркинлаштириш жараёнида давлат молия тизимини ислох этиш муҳимдир. Маълумки, бозор муносабатлари шароитида давлат бюджетидан самарали фойдаланиш миллий иқтисодий ривожлантиришга ижобий таъсир этиб, мамлакат ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини таъминлайди. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти ҳам мазкур соҳадаги эътиборли жараёнлардан бири ҳисобланади.

Сўнгги ўн йилликларда жамият давлатга, шу жумладан, у бажараётган функциялар сифатига янада талабчанлик билан ёндаша бошлади. Кўпгина мамлакатлар иқтисодиётида давлатнинг иштироки ва таъсири кучайиб бормокда. Айтиш мумкин, бундай таъсирнинг оқибатларига жамият томонидан баҳо бериш ва унинг мазмунини англаб етиш масалалари кўпгина мамлакатларни давлат тузилишининг муҳим элементларидан бири - давлат молия тизимининг фаолият курсатиш принциплари ва механизмларига нисбатан уз муносабатларини узгартиришга мажбур этди. Бундан ташқари, давом этаётган жаҳон молиявий инкирозининг кўпгина мамлакатлар иқтисодиётига салбий таъсири кучайиши бюджет-солик сиёсатининг имкониятларига комплекс баҳо бериш, ижтимоий ресурслардан самарали фойдаланиш ва Ўрта муддатли келажакда уларнинг самарадорлигига эришиш мақсадида бюджет даромадлари ҳамда харажатларини режалаштиришнинг

ошкоралик, барқарорлик ва унумдорлик принципларига асосланган, халқаро амалиётнинг энг сара андозаларига мос келадиган ишончли усуллари ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш вазифаларини хал қилишни талаб этади.

Бу мақсадларга катъий бюджет чеклашлари доирасида харажатларни ўрта муддатли комплекс режалаштириш (МТЕР)га босқичма-босқич ўтиш йўли билан эришилади. Мазкур усул бюджет ислохотида доир чет эл адабиётларида кенг тарқалган бўлиб, республикамизда нашр этилган адабиётларда бюджетни ўрта муддатли режалаштириш (БУМР) ёки натижага йўналтирилган ўрта муддатли бюджетлаштириш (НИУМБ) сифатида тавсифланади.

Жаҳон амалиётида бюджетлаштиришнинг ўрта ва узоқ муддатли амалиётини кенг қўлланилади. Демак, унинг бир йиллик режалаштиришдан афзалликлари бюджет-солиқ сиёсати самарадорлигини оширишда ўз исботини топганлиги боис, республикамизда ҳам бюджетлаштиришнинг ўрта муддатли амалиётига ўтишни жиддий тақозо этмоқда.

Ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг асосий мақсадлари ўртача муддатли келажакда ижтимоий–иқтисодий ривожланиш ва бюджет сиёсатини мувофиқлаштириш; фискал интизомни янада таъсирчанлиги ошириш; стратегик қарорларнинг асослилиқ даражасини ошириш; бюджетлар жорий ва капитал харажатларининг самарадорлигини макроиқтисодий мувозанатига эришиш, тармоқлар доирасида ва улардан ташқарида ресурслар тақсимотини яхшилаш, тармоқ идоралари ва вазирликлар учун бюджетнинг янада аниқлигини таъминлаш, шунингдек, давлат маблағларини янада самаралироқ фойдаланиш орқали оширишдан иборат ҳисобланади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Давлат молиявий барқарорлигини таъминлашда бюджет-солиқ сиёсатининг вазифалари, йўналишлари ва яхлитлиги, бозор иқтисодиёти шароитида бюджетни прогнозлаш ва тахминлаштириш соҳасида тадқиқотлар олиб бораётган Д. Брюммерхофф, А.М. Бабич, Х.Циммерманн, А.М.Лавров, Т.А. Башкатова, А.В. Брызгалина, И.В. Горский, М.П. А.П. Заостровцев, Девере, Джонс Ван

Хорн, Бровн Майкл Барретт, Хон Давид Батчер, Кеннет А.Смит, Рита Ченг, Долл Форсайт, Жяд Метжер, Рован Миронда, Л.В. Журавлева, И.В. Караваева, Л.Н. Павлова, А.Б. Паскачев, А.А. Петросов, Г.Б. Поляк, В.М. Родионова, А.Н. Романов, Р.А. Саакян, Ф.К. Садыгов, Эрист Джонс каби иқтисодчи олимлар илмий фаолиятини таъкидлаб ўтиш лозим.

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан А.В.Ваҳобов, Т.С.Маликов, О.О.Олимжонов, Н.Ҳ. Ҳайдаров, Қ.А.Яхъеев каби иқтисодчи-олимлар Ўзбекистон Республикасида давлат бюджетининг долзарб масалаларини тадқиқ этишга ўз ҳиссаларини қўшишган.

Тадқиқот ишининг мақсади: ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини концептуал асосларини чуқур ўрганиш, хорижий давлатларнинг мазкур амалиётда эришган натижаларини тадқиқ этиш ҳамда умумлаштириш, бугунги молиявий тизимда ўрта муддатнинг аниқ чегараларини белгилаб олиш, давлат молиясини ташкил этиш жараёнларига ўрта муддатга мўлжалланган бюджет амалиётига ўтиш орқали мамлакат иқтисодиётида ўрта ва стратегик муддатли тараққиётнинг ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш, уларнинг фискал мўтадиллигини таъминлаш, макроиқтисодий ривожланишни “бюджетдан-иқтисодиётга” концепцияси доирасида амал қилиш методологиясини такомиллаштиришдан иборат.

Тадқиқот ишининг вазифалари: Ишнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда белгиланган асосий вазифалар:

- ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, назарий-услубий асослари, илмий-назарий қарашлар ҳамда халқаро тажриба ва амал қилишининг зарурий шартлари ўрганиш;
- макроиқтисодиётни молиявий соғломлаштиришда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этиш босқичлари ва узлуксизлигини таъминлаш тамойиллари ҳамда давлат бюджетини ўрта муддатга режалаштириш амалиётига ўтишнинг умумий шарт-шароитлари ва унинг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этиш;

- ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини самарали ташкил этиш методологиясини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари ишлаб чиқишдан иборат ҳисобланади.

Тадқиқот ишининг объекти: Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини назарий жиҳатларини чуқур ўрганиш орқали олинган таҳлилий маълумотлар асосида методологиясини такомиллаштириш ва аниқ тизимлаштириш масалаларини тадқиқот ишининг объекти бўлиб ҳизмат қилади.

Тадқиқот ишининг предмети: давлат молияси тизимида бюджетни ўрта муддатга режалаштириш амалиётини ташкил этиш билан боғлиқ барча иқтисодий ва ноиқтисодий муносабатлар тадқиқот ишининг предмети ташкил этади.

Тадқиқот методлари: таҳлил ва синтез, тизимли ёндашув, таққослама иқтисодий ва статистик таҳлил, гуруҳлаш, прогноз қилиш.

Тадқиқот гипотезаси: давлат бюджети ўрта муддатли истиқболини белгилаш орқали мамлакат ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини белгилаш.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

- давлат бюджетининг ўрта муддатли истиқболини белгилаш тизимининг илмий-назарий асослари ўрганилди;

- давлат бюджети ўрта муддатли истиқболини белгилашнинг самараси усуллари, методологиясини хориж тажрибаси асосида таҳлил этилган ҳолда илмий асослаб берилди;

- республикада давлат бюджети ўрта муддатли истиқболини белгилашга ўтишнинг зарурияти илмий асосланди;

- давлат бюджети ўрта муддатли истиқболини белгилаш тизимини бошқаришни такомиллаштириш йўналишлари ишлаб чиқилди.

Илмий янгилиги:

- давлат бюджетнинг ўрта муддатли истиқболга мўлжалланган истиқболини белгилашнинг хусусиятлари аниқланди;

- давлат бюджети ўрта муддатли истиқболини белгилаш услубиёти соҳасидаги муаммолар аниқланди ва уларни ҳал этишга қаратилган амалий тавсиялар берилди;

- миллий иқтисодиётда давлат бюджети ўрта муддатли истиқболини белгилаш амалиётининг услубий-меъёрий кўрсаткичларини такомиллаштириш бўйича илмий таклифлар ишлаб чиқилди;

- давлат бюджети ўрта муддатли истиқболини белгилашнинг тенденциялари эконометрик таҳлил этилиб, уларнинг ўрта муддатга мўлжалланган прогнози ишлаб чиқилди;

Тадқиқот ишининг таркибий тузилиши: илмий иш умумий ҳолда кириш, уч бобдан иборат асосий қисм (ҳар бир боб уч параграфдан иборат), хулоса ва таклифлар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I бoб.ЎРТА МУДДАТЛИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШНИНГ МОҲИЯТИ, АҲАМИЯТИ ВА НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва амал қилишининг зарурий шартлари

Ҳар бир мамлакат макроиқтисодий барқарорлигини таъминлашда ўз тараққиёт йўлини белгилар экан, давлатнинг стратегик мақсадларини амалга ошириш билан бир қаторда давлатнинг ҳудудий (регионал), муассасалар ва ташкилотлар ривожланишининг бир маромда (балансли) кечишини таъминлашга интилади. Бу мақсадларни амалга оширишдаги асосий мезонлардан бири сифатида – фаолиятлар натижаларини бошқариш ва уларни уйғунлаштиришни асос қилиб олиш ҳисобига уларнинг доимий молиявий самарадорлигини оширишни таъминлаш бўлиб ҳисобланади. Бу борада натижаларни бошқариш, биринчи галда, вазифаларни амалга оширишнинг умумий таянчи умумдавлат молиявий ресурсларини бошқариш давлат бюджетининг асосий йўналишларини ташкил этади.

Маълумки, ривожланишнинг ҳозирги босқичида мамлакатимизда давлат бюджет харажатларини режалаштиришнинг замонавий воситалари ва илғор усулларини қўллашга алоҳида урғу берилмоқдаки, бу ўз навбатида келажакда давлат бюджетининг мақсадли ва натижага асосланган ҳолда амал қилишини таъминлайди.

Бюджет тизими мураккаб механизм бўлиб, муайян мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа жиҳатларининг бутун мажмуи асосида шаклланади.

Жамият ижтимоий-иқтисодий тузилмасининг шаклланиши ва ривожланишида тарихий тараққиётнинг ҳар бир босқичида давлат томонидан тартибга солиш муҳим рол ўйнайди. Давлат ўз функция вазифаларини бажаришига, шунингдек, иқтисодий ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишига имкон берадиган қурол ва дастаклардан бири - давлат бюджетидир.

Иқтисодий тараққиётнинг бугунги босқичида мамлакат молия тизими ва унинг барқарор ривожланиш кўрсаткичларини таҳлил қилиш

асосида давлат бюджети, бюджетдан ташқари фондлар, корхона ва уй хўжалиги молиясининг умумий тавсифи сифатида юқори натижаларга эришиш, пул маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини янада ошириш бош мезон сифатида эътироф этилади. Албатта, ҳар бир мамлакатнинг бюджет тизими давлатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, демографик ва турли хилдаги мақсадлардан келиб чиқиб режалаштирилади ва ижроси таъминланади. Бу борада молиявий сиёсатнинг муҳим жиҳатидан бири давлат бюджети лойиҳасини ишлаб чиқиш ва ташкиллаштириш, молиявий ресурсларнинг аниқ манзилли бўлиши асосида режанинг бажарилиш механизмини ишлаб чиқишдан иборат бўлади. Режалаштириш ва унинг ижросини таъминлаш борасидаги мураккаб ҳамда бир молиявий йилга мўлжалланган бюджет лойиҳаси мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётни белгилаб берувчи бўғин ҳисобланади.

Сўнгги йилларда, айниқса, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида жаҳон миқёсида молия тизимидаги номутоносибликларнинг турли нисбатлари иқтисодиётнинг реал соҳаларига сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда. Албатта, ҳар бир даврда юзага келган инқироз ўзининг келиб чиқиш сабаблари ва юзага келтирган оқибатлари билан алоҳида аҳамият касб этади.

Бугунги кунда ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар бюджет лойиҳасини ишлаб чиқиш ва унинг ижросини таъминлаш борасидаги ишлар самарадорлигини тезкор амалга оширишни такомиллаштириш мақсадида режалаштирилган бюджет жараёнидан ўрта муддатли бюджетлаштириш тизимини жорий этиш зарурияти пайдо бўлмоқда.

Давлат бюджети харажатларининг йилдан-йилга ортиб бориши уларни миллий хўжаликнинг самарадорлиги нуқтаи назаридан баҳолашни долзарб муаммога айлантириб қўяди. Бунда миллий хўжаликнинг якуний натижасини баҳолаш, фақат унга тегишли бўлган даромадларнинг қўшимча равишда ўсганлигига эътибор бериш билан чекланиш мақсадга мувофиқ эмас. Бунда, бир вақтнинг ўзида, жамиятнинг ижтимоий

тараққиёт даражаси, ижтимоий муаммоларнинг қандай даражада ҳал этилганлиги ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Албатта, миллий хўжаликнинг якуний натижаси бюджет харажатларининг умумий ҳажмига, уларнинг таркибий тузилишига, бюджет маблағларидан тўғри, тежамли ва самарали фойдаланишга бевосита боғлиқ. Шунинг учун ҳам, ҳозирги шароитда бюджет харажатларининг илмий асосланган ҳолда режалаштирилишига, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан молиявий назоратнинг бутун тизимига алоҳида эътибор бериш лозим.

Албатта, давлат бюджети билан боғланган ҳар қандай ислохотлар тизими пухта, кенг ўйланган ва аниқ ҳисоб-китобларга асосланган ҳолда бўлиши керак. Мазкур давлат бюджети ислохотларининг марказий ўрнида бюджет лойиҳасини режалаштириш энг асосий, керак бўлса, бутун мамалакат тақдирини ҳал қилувчи (айниқса, ўтиш даврига хос мамлакатлар учун) куч сифатида қараш мақсадга мувофиқ бўлади. Бюджетни режалаштиришнинг асосий объектига йўналтиришнинг энг муҳим ричаг бу унга сарфланаётган харажат ҳисобланади. Шу боисдан, амалга оширилаётган харажатларни маълум мажбуриятларини мустаҳкамлаш (ёки юклатиш) эвазига ҳам таяниш мумкин.

1.1.1-жадвал.

**Бюджет маблағларининг миқдор ва сифат хусусиятлари
тавсифи¹**

Бюджет маблағлари	
<i>Миқдор жиҳати</i>	<i>Сифат жиҳати</i>
Давлатнинг функция ва вазифаларини амалга ошириш учун сарфланадиган пул маблағи.	Бюджет маблағларини сарф этиришининг йўналишлари ва шакллари асосида вужудга келадиган махсус ва аниқ мажбуриятлар.
<i>Иқтисодий категория</i>	<i>Ҳуқуқий категория</i>

Бюджет мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бюджет харажатлари орқали бутун мамлакатнинг

¹ Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

ЯИМ тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнини амалга оширади. Шу боис, бюджет маблағларини ҳам миқдори, ҳам сифат жиҳатдан фойдаланилган ҳолда мақсадга йўналтириш муҳим ҳисобланади.

Бюджет харажатларининг бугунги кунда миқдор кўрсаткичлари эътибор марказида асосий ўрин олиб келмоқда, аммо сифат жиҳатдан эса бироз оқсоқланишлар мавжуд. Бюджет харажатларининг сифат жиҳатлари макроиқтисодий миқёсда сезиларли ижтимоий-иқтисодий ривожланишга сабаб бўладиган жиҳат ҳисобланади. Жаҳон амалиётида бюджет харажатларининг сифат жиҳатига “харажатларга оид мажбуриятлар” атамаси билан талқин этилмоқда.

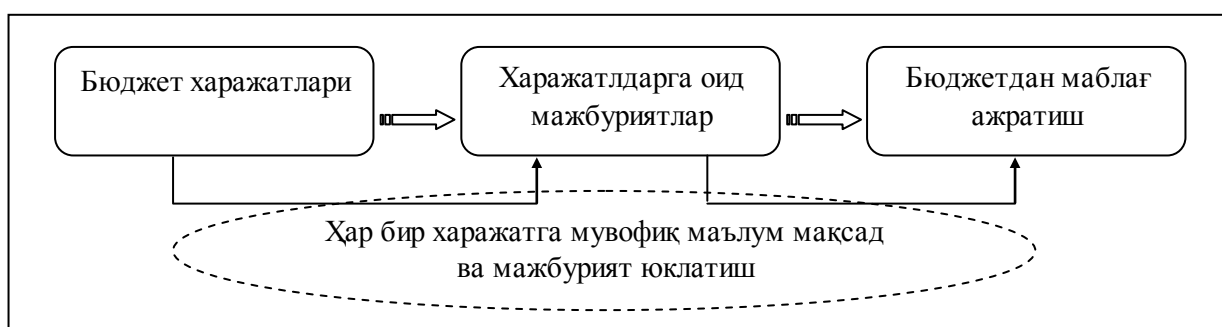
Айнан, харажатларга оид мажбуриятлар² бюджет харажатларининг сифат жиҳатига айланиши, бунда амалга оширилаётган ҳар бир харажатлар маълум бир мажбуриятлар асосида (аниқ мақсад ва кутилаётган натижа) амалга оширилади. Мазкур ҳолат бюджет харажатлари учун ҳуқуқий механизм вазифасини бажаради. Бюджет маблағларидан фойдаланиш тўғрисидаги қарорларни харажатларга оид мажбуриятларни қабул қилиш йўли билан расмийлаштириш олиб борилаётган бюджет сиёсатининг барқарорлиги ва изчиллигини таъминлайди. Харажатларга оид мажбуриятларни қабул қилиш давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига бириктирилган ваколатлар ва функцияларга мувофиқ амалга оширилади.

Албатта, ҳар бир ислоҳот бир молия йилида ўз натижасини кўрсатиши мушкул, айниқса, бюджет хизмати соҳасида. Шу боис, харажатни тақсимлашдан бюджет ташкилотлари ва бюджетдан маблағ олувчилар учун мажбуриятларни юклаш ҳам улардан натижа кутиш бир

² Харажат оид мажбурият бюджет ташкилоти, бюджет маблағлари олувчи ва бюджет маблағларини тақсимловчи томонидан амалга оширилаётган фаолият турлари ва тадбирларнинг бюджет тизими бюджетларининг маблағлари ҳисобидан уни молиялаштириш учун асос бўлган тегишли қонун ҳужжати кўрсатилган харажатлар. Харажат оид мажбуриятлар бюджет ташкилоти, бюджет маблағлари олувчи ва бюджет маблағларини тақсимловчи томонидан ўзлари амалга ошираётган харажатларни асосланганлиги нуқтаи назаридан таҳлил қилиш учун бюджет таснифига мувофиқ тузилади.

молия йили доирасидан ўрта муддатга (қоида тариқасида 3-5 йил) мўлжалланган бюджет амалиётига ўтиш сари етаклайди.

Бугунги кунда жаҳон амалиётида кўпгина давлатлар бюджет тизимини ўрта муддатли давр учун ишлаб чиқиб амалиётга тадбиқ этишмоқда. Шу ўринда таббii савол пайдо бўлади, ўрта муддатли бюджетлаштиришни жорий этиш зарурияти нималар белгилаб беради ёки ҳозирги сметали бюджетлаштириш (харажатли режалаштириш) амалиётининг камчиликлари нималардан иборат?!

1.1.1-расм. Бюджет харажатларининг миқдордан кўрсаткичидан сифат хусусиятига ўтиши³

Давлат бюджетини режалаштириш жорий методологиясида бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш имкониятларини чекловчи бир қатор камчиликлар мавжуд бўлиб⁴, уларга:

1) Жорий сметали режалаштириш бюджетдан молиялаштирилган хизмат (иш, товар)ларнинг натижаларини аниқлаш имконияти жуда ҳам мураккаб кечмоқда. Жорий тизимда амалда сарфланган харажатларнинг ўзи ва тежалган маблағина натижалар сифатида қабул қилинмоқда. Мазкур ёндашув бюджетдан молиялаштиришнинг самарадорлигини аниқлаш имкониятини бермайди. У фақат маблағлар мақсадли сарфланишини таъминлаш, молиялаштиришнинг режалаштирилган ва амалдаги суммасини таққослаш имкониятини беради ҳалос.

³ Илмii изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

⁴ Бир қатор ҳорижий мамлакатлар бюджет амалиётини ўрганиш асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

2) Жорий бюджетни режалаштириш бир йил билан чегараланиб, амалда бюджет сиёсатини ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг жорий йил доирасидан четга чиқувчи устувор вазифалари ва мақсадларига эришишга йўналтириш имкониятини чеклаб қўймоқда. Натижада ўрта ва узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган миллий ва ҳудудий дастурлар аксарият ҳолларда бюджет имкониятлари билан боғланмай қолмоқда. Бу эса, уларни бажариш муддатларини кўп карра қайта кўрилишига ва дастур тадбирларига ўзгартиришлар киритилишига олиб келмоқда.

3) Амалдаги бюджет узоқ муддатли инвестиция дастурлари (капитал қўйилмалар) билан узвий даражада боғланиш имкониятининг чегараланиб қолганлиги. Инвестиция дастури доирасида амалга оширилаётган лойиҳалар (янги қувватларни яратиш, амалдаги объектларни асбоб-ускуналар билан жиҳозлаш) ишга туширилганидан сўнг уларни жорий таъминлашга харажатлар талаб қилади. Аммо, янги объектларнинг ишга туширилиши бюджет прогнози билан боғланмаган, яъни унда мазкур объектларни жорий таъмирлаш харажатлари ҳисобга олинмаган ҳоллар учрамоқди. Натижада молия йили мобайнида мазкур объектларни таъминлашга қўшимча маблағларни топиш (шу жумладан режага мувофиқ ажратилган маблағларни қайта тақсимлаш йўли билан) тўғрисида қарорлар қабул қилинади. Давлат харажатлари ва қабул қилинаётган (амалга оширилаётган) дастурларнинг ўзаро номувофиқлиги муаммолари бюджетни режалаштириш асосан жорий вазифаларни хал қилишга қаратилганлигини кўрсатади. Бунда қисқа, ўрта ва узоқ муддатли даврларда режалаштирилган бюджет харажатлари билан эришилиши лозим бўлган ижтимоий-иқтисодий натижалар тўла ҳисобга олинмайди.

4) Қонунчиликда мавжуд камчиликлар, бюджет ва турли дастурлар ўртасидаги алоқани белгиловчи ҳуқуқий нормалар ва механизмлар мукамал эмаслиги, шунингдек, бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлик даражасига баҳо беришда маълум методик кўрсатмалар ишлаб чиқилмаганлиги сабабли кўп ҳолларда самарадорлик ва бюджет

маблағларидан мақсадли фойдаланиш принципи билан ўзаро алмаштириш юз бермоқда.

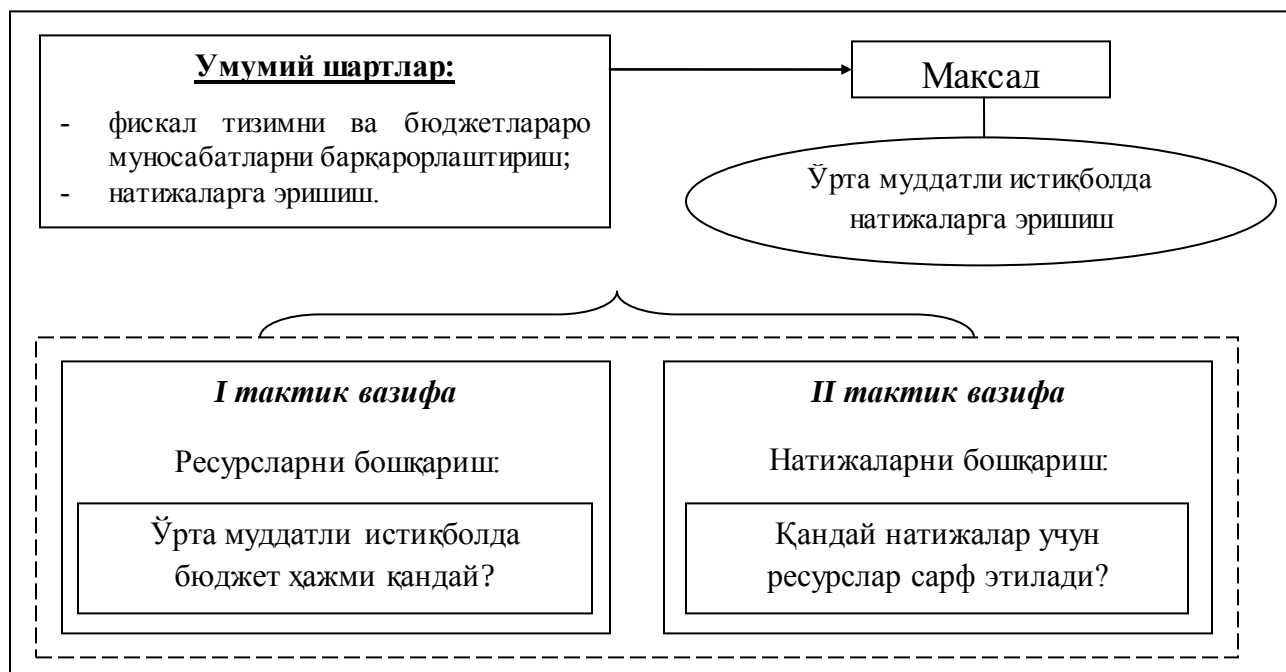
5) Давлат бюджети самарадорлигининг турли макроиқтисодий кўрсаткичларига (банклик, инфляция, фоиз ставкаси, нархлар даражаси ва б.) қараб унинг иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатидаги роли ҳақида гапириш ўринли. Макродаражадаги кўрсаткичларнинг турли тавсифга эга эканлиги ҳам бюджет харажатларининг самарадорлик даражасини ўлчашда муайян ноаниқлик юзага келишини англатади. Бунинг устига умумий макрокўрсаткичлар асосан информатив ва таҳлилий хусусият касб этади, уларни муайян шахсларнинг ҳаракатлари, кимнингдир шахсий жавобгарлиги билан боғлаш мумкин эмас, маълум бир давлат муассасаси фаолияти билан боғлаш ҳам мушкул ҳисобланади.

Айни вақтда давлат бюджети давлат маблағларидан аниқ ва мақсадли фойдаланиш учун асосий молиявий режа сифатида хизмат қилади. Мазкур режани амалга оширишда бюджет харажатларининг самарадорлик даражасини аниқлаш зарурияти юзага чиқади ва қуйидаги ҳолатларга дуч келиши муқаррар бўлиб қолади: давлат маблағлари пировард натижада нимага сарфланган, бу харажатлар қандай натижа бермоқда, пировард натижалар ва амалга оширилган харажатларнинг ўзаро нисбати қандай кечмоқда? Бу ерда асосий урғу бюджет маблағларини сарфлаш учун шахсий ва институтционал жавобгарлик муаммоларини ечиш муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозиргача мавжуд бўлган, ўтган молия йил учун бюджетнинг харажатлар моддаларига доир ҳисобот маълумотларига асосланадиган бюджет харажатларини “сметали режалаштириш” усули молиялаштириш натижаларини аниқлаш муаммосини амалда четлаб ўтади. Аниқроқ айтганда, харажатларнинг ўзи натижа сифатида амал қилади ва бундай шароитда бюджет харажатларини молиялаштиришнинг самарадорлигини аниқлаш имконияти чекланади. Бюджет харажатларини

режалаштиришнинг сметали тартиби маблағлар мақсадли сарфланишини таъминлаш ва молиялаштиришнинг режада белгиланган ва амалдаги суммаларини таққослаш имкониятини беради. Бу фактлар режалаштириш ва молиялаштиришнинг ҳозирги тизими доирасида, албатта, фойдали, лекин бюджет харажатларининг самарадорлик даражасини аниқлаш имкониятини амалда ҳал қилиб бермайди. Бундай ёндашувда ҳисобот сметаси ўз-ўзидан режали сметани вужудга келтиради ва бундай ўрин алмашиш чексиз давом этиши мумкин.

Шундай қилиб, йиллик бюджет доирасида бюджет харажатларининг самарадорлик даражасини аниқлаш амалда мумкин эмас, чунки муҳим иқтисодий ва ижтимоий жараёнларнинг кўп қисми барчаси узокроқ муддатда амалга оширилади.

1.1.2-расм. Ўрта муддатили бюджетлаштириш амалиётининг наъмунавий механизми⁵

Ўрта муддатли бюджетлаштириш нафақат иқтисодий барқарорликка эришишнинг бир воситасигина бўлиб қолмасдан, балки мазкур амалиёт бир қанча муаммоларни ечиш имкониятига эга бўлиб, бу муаммоларга:

⁵ Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

- давлат қонунчилиги ва қарорларининг ўрта ҳамда ўзоқ муддатли давлат молиявий стратегиясига таъсирини белгилаш;
- бюджет жараёнини ойдинлаштириб, молиявий интизомни мустаҳкамлайди;
- бюджет жараёни шаффофлиги ва самарадорлигини таъминлайди;
- бюджет лойиҳасини ишлаб чиқиш учун зарур иқтисодий вақт ва ресурсларни тежайди.

Ўрта муддатли келажакда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши давлат ресурсларини тақсимлаш ва улардан фойдаланиш имкониятларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ. Бунда давлат бюджети айни вақтда прогнозларнинг бир қисми сифатида шакллантирилиши лозим. Мазкур бюджет доирасида қўйилган мақсадларга эришиш учун бюджет имкониятларини мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнозлари билан яқинлаштириш йўлларни аниқлашга ҳаракат қилади.

Ҳозирги вақтда етакчилик қилаётган сметали бюджетлаштиришдан фарқли ўлароқ, ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётидан фойдаланиш давлат пулларини бюджет маблағларини бошқарувчилар (бош тақсимловчилар, тақсимловчилар ва олувчилар) фаолиятининг ижтимоий аҳамиятга молик ва одатда, миқдор жиҳатидан ўлчаш мумкин бўлган натижаларига йўналтириш, шу билан бир вақтда белгиланган мақсадлар ҳамда натижаларга эришилишининг мониторингини амалга ошириш заруриятидан келиб чиқади. Бунда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётидан фойдаланиш бюджетни режалаштириш ва молиявий менежментнинг заномавий идоравий методлари сифатини таъминлашни ҳам назарда тутаяди.

Давлат секторида ўрта муддатли бюджетлаштиришни жорий этиш эҳтиёжлари қуйидаги омиллар билан белгиланади⁶:

- мамлакатнинг яқин истиқболдаги молиявий имкониятларини,

⁶ Внедрение среднесрочного финансового планирования в бюджетный процесс Российской Федерации – М.: Центр Фискальной Политики, 2002г.

аниқроқ айтганда, бюджет чеклашларини аниқлаш зарурияти сифатида. Ўрта муддатли молиявий режа ҳар йили қабул қилинадиган бюджетга нисбатан кўп параметрларни таҳлил этиш асосида ишлаб чиқилади (масалан, қарздорлик даражаси ва унга хизмат кўрсатиш графиги). Бу маълумотлар ривожланишнинг келгуси имкониятлари (инвестиция жараёнлари кўлами)га ҳам, бюджет сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш шароитларига ҳам кучли таъсир кўрсатади;

- режа билан қамраб олинган ҳар бир йил учун режалаштирилган даромадларнинг умумий суммаси ва жорий харажатларнинг умумий суммаси ўртасидаги фарқнинг ялпи қийматини аниқлаш зарурияти билан. Мазкур қиймат инвестиция сиёсатини амалга ошириш ва қарзга хизмат кўрсатишнинг умумий имкониятини намоёни этиди;

- узоқ муддатли инвестиция дастурларини амалга ошириш вазифалари билан. Улар аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатиш учун зарур шароитларни яратувчи инфратузилмани ривожлантириш имкониятларини белгилайди;

- қарздорлик даражасини мамлакатнинг молиявий имкониятлари билан мувофиқ ҳолатга келтириш бўйича истиқболли қарорларнинг кучайиб бораётган роли билан белгиланади;

- жорий бюджетларни мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида асосий молиявий режада акс эттириладиган стратегик мақсадларига йўналтиришнинг аҳамияти кучайганлиги билан.

Ўзбекистонда бюджетни ўрта муддатни бюджетлаштиришни жорий этиш шартлари сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

- миллий даражада макроиқтисодий барқарорликка эришиш ва уни мустаҳкамлаш ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этишнинг бош шартидир;

- иқтисодий ўсиш давлат томонидан изчил иқтисодий сиёсат олиб бориш йўли билан рағбатлантирилиши лозимлигини англаб етиш ва у

инсонни ривожлантириш манфаатларига қараб мўлжал олишини таъминлаш. Шу нуқтаи назардан, бюджет-солиқ сиёсати иқтисодий ўсиш натижаларини бюджет йили доирасидан ташқарисида эришилиши мумкин бўлган аниқ мақсадларга йўналтиришнинг муҳим воситаларидан бири сифатида қаралади.

- иқтисодий ўсиш ва аҳоли фаровонлигини оширишнинг юқори даражадаги суръатларини таъминлаш учун давлат реал сектор ва ижтимоий соҳани ривожлантириш соҳасида бир қанча мақсадли дастурлар ишлаб чиққан ва улар амалга ошириб келмоқда. Бу дастурлар ўзаро боғлиқ ва ҳар йили давлат бюджетини шакллантириш ҳамда тақсимлаш параметрлари билан мувофиқлаштириб борилади. Аммо, бюджетни ҳар йиллик асосда шакллантириш қўйилган мақсадларга эришиш учун бюджет ресурсларини тақсимлаш динамикаси ва тенденцияларини олдиндан кўриш имкониятини бермайди. Мазкур ҳолатда, энг аввало, бир молия йили мобайнида олиб бориладиган бюджет-солиқ сиёсатининг торлиги билан изоҳлаш мумкин. Мазкур ҳолат бюджетнинг бир йил доирасидан ташқаридаги имкониятларига баҳо бериш имкониятини чеклаб қўяди ва бюджетни истиқболда аниқ мўлжал олишига монелик қилишига олиб келади.

Умумий ҳолда шуни қайд этиш мумкинки, ўрта муддатли бюджетлаштиришни амалга жорий этишга:

- мамлакатнинг иқтисодий сиёсатини ўрта муддатга мўлжалланган устувор вазифаларидан келиб чиқиб бюджет маблағларини сарфлаш стратегиясини ишлаб чиқиш имкониятини кенгайтиради;
- бюджет маблағларини сарфлашнинг унумдорлик даражасини ошириш (барча даражадаги бюджетларнинг харажатлари пировард натижага энг самарали йўл билан эришишга қаратилиши лозим);
- бош тақсимловчиларнинг мустақиллиги ва жавобгарлигини кучайтириш (идоравий даражада молиявий менежмент сифатига баҳо бериш усуллари ва тартиб-таомилларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш,

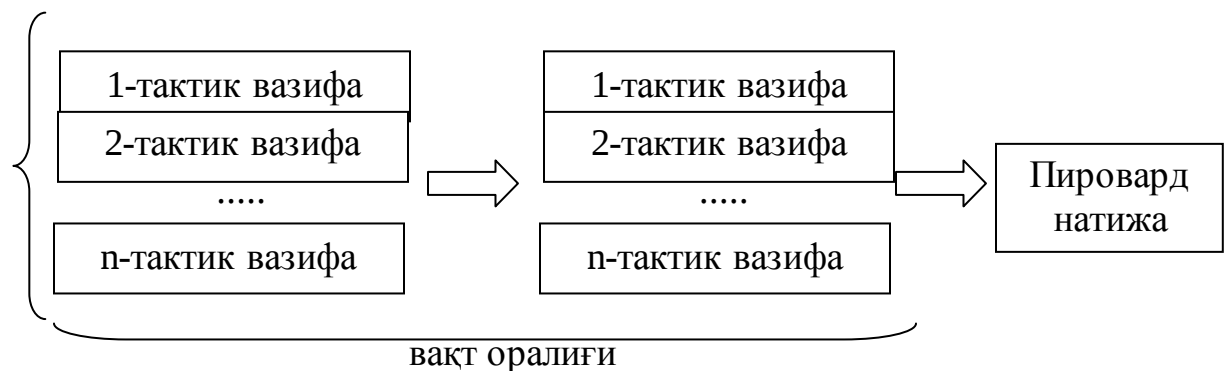
бюджет дастурларини ишлаб чиқиш, ички аудитни ривожлантириш, молиявий интизомни мустаҳкамлаш) йўли билан эришиш назарда тутилган.

Кўриб ўтканимиздек, ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти мамлакат молия тизимини янги босқичга олиб чиқиш билан биргаликда ижтимоий-иқтисодий фаровонликни таъминлашга ўз ҳиссасини қўшади.

1.2. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётига илмий-назарий қарашлар ва халқаро тажриба

Амалга оширилиши режалаштирилаётган ислохотларнинг пировард натижасини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу жараён, айниқса, давлат бюджетининг таъсирчанлигини ошириш ҳамда натижасини баҳолаш учун айти зарурдир.

Сўз юритаётган бўлган бюджет тизими ўрта муддатли бюджетлаштириш бўлганлиги сабабли, унинг эътиборни қаратиш лозим бўлган бир қатор объектив вазиятларни таҳлил этишимиз зарур. Улар:

1.2.1-расм. “Замон ва макон” ёки “вақт бeрликлари”⁷

- Ислохотларни шундай вақт оралиғи (интервали)га тақсимот қилишимиз керакки, унда кўзланган стратегик мақсадлар ёки натижаларнинг тактик жиҳатлари замон ва макон нуқтаи назаридан мос қилиши лозим (1.2.1-расм).

- Иккинчидан, фаолиятларни амалга ошириш учун зарур бўлган молиявий ресурсларнинг шундай тақсимот қилиш зарурки, бунда вақт

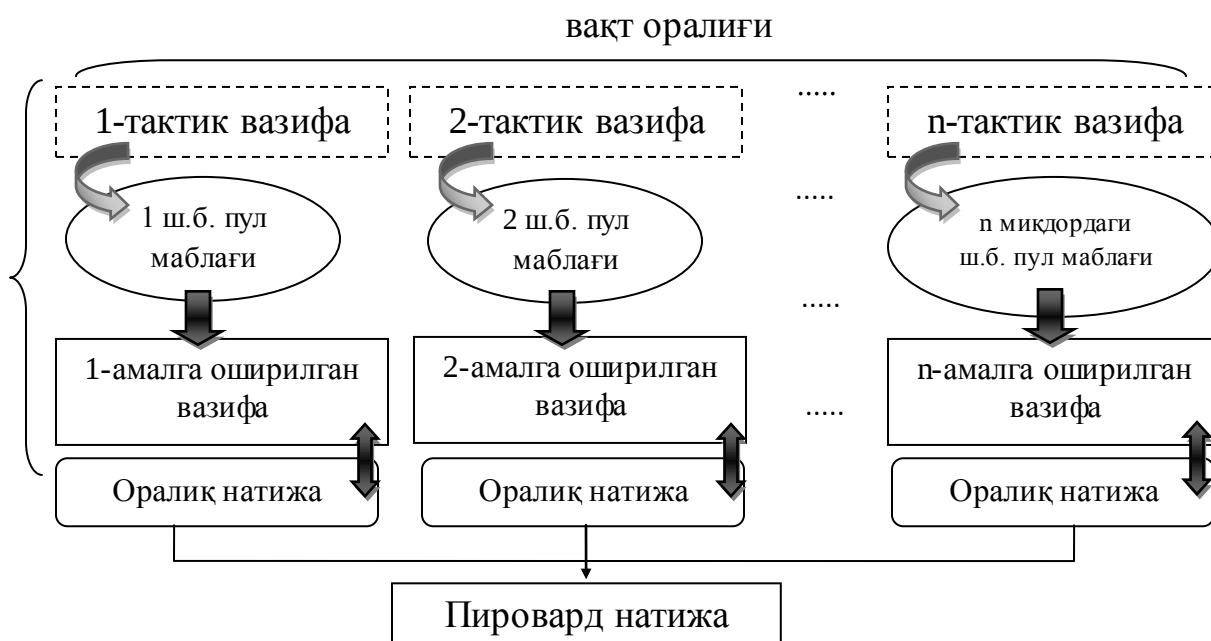
⁷ Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

оралиғида амалга ошириладиган тактик вазифаларни маблағ билан таъминлаш узулишларсиз бўлиши лозим (1.2.2-расм).

Шу боис, юқорида келтирилган иккинчи зарурий шартни бир умумлаштирилган ҳолда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти деб талкил этса бўлади. Шу ўринда ҳақли савол юзага келиши табиий ҳол: Нима учун ўрта муддатли?

Юқорида келтирилган савол асосида ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этишнинг муҳим шарти ётади.

Бир молия йилига мўлжалланган сметали “харажатларни бошқариш” тизими ўзининг бюджет маблағларини тақсимлашни яхшилаш имкониятини яратиши мумкин, аммо бюджет хизматларининг сифатини тўлиқ яхшилаш имкониятларини намоён қила олмайди.

1.2.2-расм. Молиявий ресурслар ва натижа ўртасидаги алоқа⁸

Шунингдек, бюджетнинг имкониятиларини чекловчи бир қатор омиллар ҳам мавжуд. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин⁹:

- сметали “харажатларни бошқариш” тизимига асосланган бюджет

⁸ Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

⁹ А.Аллакулиев “Нативавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” – Т.: “Fan va texnologiya”, 2013 йил, 156 бет.

амалиётида натижаларни аниқлаш имкониятининг мураккаблиги (бу усулнинг устунлиги харажатларни режа асосида бошқаришни беради ҳалос; режалаштирилган ва амалга оширилаётган харажатларни динамикаси ўзида ифода этади);

- узоқ ёки ўрта муддатга мўлжалланган турли даражадаги ва босқичдаги стратегик дастурларни давлат бюджети билан алоқаларининг заифлиги, яъни турли узоқ ва ўрта муддатли стратегик дастурлар бир молия йилига мўлжалланган бюджет билан боғланиш даражасининг пастлиги ҳамда эришилиши лозим бўлган натижаларнинг ижтимоий-иқтисодий нафанинг пастлиги;

- кўпгина дастурларни амалга ошириш учун бюджет лойиҳасини кўп мартаба ўзгартириш ҳамда қўшимчалар киритиш заруриятининг юқори даражада сақланиб қолаётганлиги.

Бугунги кунда кўпгина ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар бюджет амалиётини ўрта ёки узоқ муддатли давр учун ишлаб чиқмоқдалар. Албатта, ўрта ёки узоқ муддатли бюджетлаштириш мазкур давлатларнинг иқтисодий тараққиётини белгилаб берди деган фикрдан йироқдамиз, лекин бюджет даромадлари ва харажатларининг ўрта ёки узоқ давр учун мўлжаллаш тахмини давлатнинг белгилаган мақсад ва вазифаларига эришишнинг бир омили сифатида қайд этиш ҳам мумкин. Европа Иттифоқига аъзо мамлакатлар тажрибаси келаётган бюджет йили ва ундан кейинги икки, жами 3 (уч) йилни қамраб олувчи давр иқтисодий сиёсат учун энг мақбул ва мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, қоида тариқасида, бюджет 3 (уч) йиллик истиқболдан келиб чиқиб шакллантирилади. Мазкур давр учун қайд этиб ўтилиши лозим бўлган бир қатор омиллар бор, улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) дастлаб қабул қилинган қарорлар режалаштирилаётган бюджет даври учун бюджетнинг даромадлари ва харажатларига таъсир этиш кўламида. Бюджет лойиҳасини тайёрлаш жараёнида солиқлар ҳамда

харажатлар дастурлари тўғрисида янги қарорлар қабул қилинади ва улар биринчи бюджет йилига кам таъсир кўрсатади ёки умуман таъсир кўрсатмаслиги ҳам мумкин, аммо маълум давр ўтгандан сўнг давлат бюджетига жуда таъсири катта бўлиши мумкин. Бундай юзага келиши мумкин бўлган ҳолатлар бюджет жараёнида ҳисобга олиниши заруриятини юзага келтиради.

2) ижтимоий-иқтисодий шароитлар ва ислохотлар доимий ўзгаришда ҳамда янгиланишда бўлиши омили. Макроиқтисодий даражада бандлик, инфляция, нархлар динамикаси ва фоиз ставкаси доимий ўзгариш тенденциясига эга бўлиб, бу ўзгарувчан хусусиятлар давлат бюджетининг даромадлари ва харажатларига таъсир кўрсатиши муқаррар. Бюджет лойиҳасини ишлаб чиқиш ва унинг ижро этилиш жараёнида ушбу омилларни реал ҳаётга яқинлаштирган ҳолда ҳисоблаш ҳамда уларни бошқариш муҳимдир.

3) келажакда вужудга келиши мумкин бўлган салбий жараёнларни олдиндан тахмин қилинаётган бўлса, мазкур воқеликни четлаб ўтиш учун тегишли чора-тадбирлар кўрилиши мумкинлиги.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг устунлиги шундан иборатки, давлат устувор вазифаларни фақат энг яқин молия йилининг чекланган бюджет ресурсларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этиши шарт бўлмайди. Истиқболда харажатларнинг ўсишини англатувчи таклифни қабул қилиш ёки рад этиш муқобиллигина мавжуд бўлади. Ўрта муддатли истиқболда эса таклифни энг яқин бюджет йили дастуридан чиқариш ва уни амалга оширишни кечга суриш имконияти мавжуд. Унинг камчилиги шундаки, бўлғуси бюджет доираси дастлабки босқичнинг ўзида аниқ белгилаб қўйилади, бу эса ижтимоий-иқтисодий ривожланишда фавқулодда ҳолатлар юз берган ва кутилмаган эҳтиёжларни қондириш талаб этилган ҳолларда ҳукуматнинг ҳаракат эркинлигини қисқартиради. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида эса бу масалаларни вақт тебранишларини оралиғида ҳал этиш имконияти мавжуд бўлади.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш—бюджет амал қилиш режасини бир неча йилга мўлжалланган давлат харажатларини амалга ошириш учун мавжуд ресурсларни ҳисоблаш, амалдаги ва янги стратегик лойиҳаларнинг қийматини ҳисоб-китоб қилиш, шунингдек, харажатларга оид мажбуриятларни кўзланган натижалар билан боғлашга йўналтирилган бюджет амалиётидир¹⁰.

Ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг асосий мақсадлари қўйидагилар билан белгиланади:

- ўртача муддатли келажакда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва бюджет сиёсатини мувофиқлаштириш;
- стратегик қарорларнинг асослилиқ даражасини ошириш;
- бюджетлар жорий ва капитал харажатларининг самарадорлигини макроиқтисодий мувозанатига эришиш, тармоқлар доирасида ва улардан ташқарида ресурслар тақсимотини яхшилаш;
- вазирликлар ва тармоқ идоралари учун бюджетнинг янада аниқлигини таъминлаш, шунингдек давлат маблағларидан янада самаралироқ фойдаланиш орқали ижтимоий-иқтисодий наф келтирувчи лойиҳаларни амалга оширишни яънада жадаллаштириш;
- фискал интизомни таъминлаш орқали макроиқтисодий мувозанатга эришиш, шу жумладан мавжуд жами ресурсларни прогнозлаштириш йўли билан эришиш мумкин¹¹.

Макроиқтисодий даражада бюджет ресурсларни тақсимлашнинг самарадорлигини ошириш давлат ижтимоий-иқтисодий дастурларига мувофиқ барча харажатлар бўйича белгиланган тартибда амалга оширилади, бунда ресурслар фақат энг муҳим йўналишларга ажратилади.

¹⁰Илмий изланишлар натижасида бир қатор иқтисодчи-олимларнинг фикрларига таянган ҳолда муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

¹¹ Ушбу ресурслардан бюджетларни тузишда, ресурсларга белгиланган чеклашлар доирасида фойдаланилади. Амалда ижро этиш мумкин бўлган бюджетни фақат иқтисодий ўсиш ва ресурслар мавжудлигининг аниқ прогнозларига мувофиқ тайёрлаш мумкин. Даромадларнинг ўта оптимистик лойиҳалари тармоқ вазирликлари учун жиддий муаммолар туғдиради, чунки ё бюджет йилининг ўртасида молиялаштириш қисқартирилишига, ё қарзлар йиғилиб қолишига олиб келиши мумкин.

Бюджет ресурсларни сифатли режалаштириш институтционал тизим мавжудлигини назарда тутди. Ушбу тизим¹²:

- ўртача муддатли давр учун ресурсларга доир реал чеклашлар доирасида сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнини интизомга солади;
- молиялаштириш учун курашда дастурлар ўртасида рақобатни таъминлайди, маблағлар ажратиш тўғрисидаги сиёсий қарорларни кутилаётган натижалар ва уларга эришиш учун ўртача муддатли давр мобайнида қилинадиган харажатларнинг ҳисоб-китоби билан асослашни талаб этади;
- узок муддатли келажакка мўлжалланган энг муҳим стратегик вазифаларни асослантирилган дастурларга айлантиради.

Ўрта муддатли бюджетлаштиришни жорий этишнинг самарадорлигини белгиловчи асосий принциплар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин¹³:

- давлатнинг мақсадли дастурлари элементларини ҳаётга тадбиқ этиш натижаларини олдиндан айтиш мумкинлиги;
- ўрта муддатли бюджетлаштириш қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинганлиги;
- бюджет ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлиги;
- ўрта муддатли бюджетлаштиришни жорий этишга рағбатлантирувчи омиллар мавжудлиги;
- бюджет таснифи, ҳисоботи ва кўрсаткичларининг тизимлиги, улар жамоат молиясини жамлаш, бюджет интизомини мустаҳкамлашни таъминлаши.
- бюджетни режалаштириш жараёнининг узлуксизлиги, zero харажатларни Ўрта муддатли режалаштириш йиллик бюджетни тайёрлаш

¹² Основные направления бюджетной стратегии Республики Узбекистан на 2008 г. и среднесрочную перспективу/ доклад в рамках проекта «Реформы государственных финансов»/ ПРООН/Ташкент/ 2007г. 54-стр.

¹³ Методическое обеспечение среднесрочного финансового планирования в регионах и муниципальных образованиях/ Сер. «Проект Финансовое планирование». – СПб., ГП МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 2004г.

билан узвий ҳолда амалга оширилиши лозим, бунинг акси дархол ғоянинг ўзини обрўсизлантирилиши мумкин.

- ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг самарадорлиги қўшни соҳалардаги ислоҳотлар жараёнига боғлиқлиги.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида мамлакат аниқ стратегия асосида молиявий режалаштириш соҳасида бир қатор ютуқларга эришади. Ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг асосий стратегик вазифалари қуйидагилар ҳисобланади¹⁴:

- ўрта муддатли молиявий стратегияни ишлаб чиқиш;
- даромадлар ва харажатлар бўйича кўп йиллик таҳлилий баҳолаш лойиҳасини тайёрлаш;
- амалдаги ва қабул қилинаётган мажбуриятлар бўйича харажатлар таркибий тузилишининг баланслилигини таъминлаш, бунда бюджет даромадлар ва харажатлар қисмининг баланслилигига риоя этиш;
- жорий ва ўртача муддатли хусусиятга эга бўлган режаларнинг мувофиқлаштирилганлигини таъминлаш;
- бюджетни режалаштириш минтақавий субъектларини минтақа бюджетини молиялаштириш тўғрисида қарорлар қабул қилиш учун зарур ахборот билан таъминлаш;
- ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг асосий ҳужжати –ўрта муддатли истиқболли молиявий режани шакллантириш ва қабул қилиш жараёнида қонунчилик органларининг ролини белгилаш;
- ўрта муддатли молиявий режа кўрсаткичларини бюджет кўрсаткичларига тадбиқ этиш.

Юқорида қайд этиб ўтилган ҳолатлар ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг назариясининг баъзи жиҳатлари бўлиб, мазкур назария асосида бугунги кунда бир қатор давлатлар ўз бюджет жараёни ишлаб чиқиб амалиётга тадбиқ этмоқдалар. Қўйида баъзи бир

¹⁴ Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида бой тажрибага эга бўлган ривожланган мамлакатлар тажрибалари асосида муаллиф томонидан муҳимлари қайд этилди.

давлатларнинг бу борадаги тажрибаларини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. Халқаро амалиёт давлат бюджетининг самарадорлигини оширишга нисбатан икки асосий ёндашув иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотининг бир қатор мамлакатларида яхши натижа берганлигини кўрсатди. Жумладан:

- асосий урғуни натижаларга берувчи биринчи ёндашув «натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш (НЙБ)» деган ном билан машхур;

- иккинчи ёндашув ўрта муддатли келажакка қаратилган ва тармоқ вазирликларини молиялаштиришни олдиндан белгилаш имкониятини назарда тутди. Бу ёндашув пировард натижада ислохотларни ҳам олдиндан белгилаш учун имконият яратади. У «қатъий бюджет чеклашлари доирасида харажатларни ўрта муддатли комплекс режалаштириш (МТЕР)» деган ном билан эътироф этилмоқда. Айрим мамлакатларда мазкур ёндашувларнинг ҳар иккиси ҳам жорий этилган.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш кўпгина ривожланган мамлакатларда бюджет сиёсати билан устувор вазифалари бир бюджет йили доирасига сиғмайдиган ижтимоий-иқтисодий сиёсатни бир-бири билан боғлашга нисбатан асосий ёндашув ҳисобланади. Бундай боғлаш бюджет харажатларини иқтисодиётнинг асосий йўналишларида жамлаб, уларнинг самарадорлигини ошириш ва шу билан бир вақтда, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ўрта муддатли дастурини, шунингдек, айрим секторлар ва тармоқларнинг ривожланиш режалари ҳамда дастурларини бюджет ресурсларининг чекланганлигини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Шу сабабли, халқаро тажрибадан керакли хулосаларни чиқариш ва мазкур амалиётни Ўзбекистонда бюджет амалиётини такомиллаштиришга кўмаклашиши мумкин бўлган мамлакатларда бюджетни режалаштиришга нисбатан ёндашувларнинг хусусиятларини аниқлашдан иборат.

Австралия, Буюк Британия, Канада, Янги Зеландия, АҚШ ва бошқа

мамлакатларнинг бюджет жараёнини такомиллаштириш борасидаги тажрибаси бюджетни ўрта муддатли бюджетлаштириш ва НЙБни келишилган ҳолда, иқтисодиёт ўрта муддатли ривожланишининг балансланган прогноз кўрсаткичлари тизимлари ёрдамида жорий этишгина давлат секторининг ишини тубдан яхшилаш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш муаммосини ечишда ижобий натижаларга эришиш имкониятини бериши мумкинлигини тасдиқлайди.

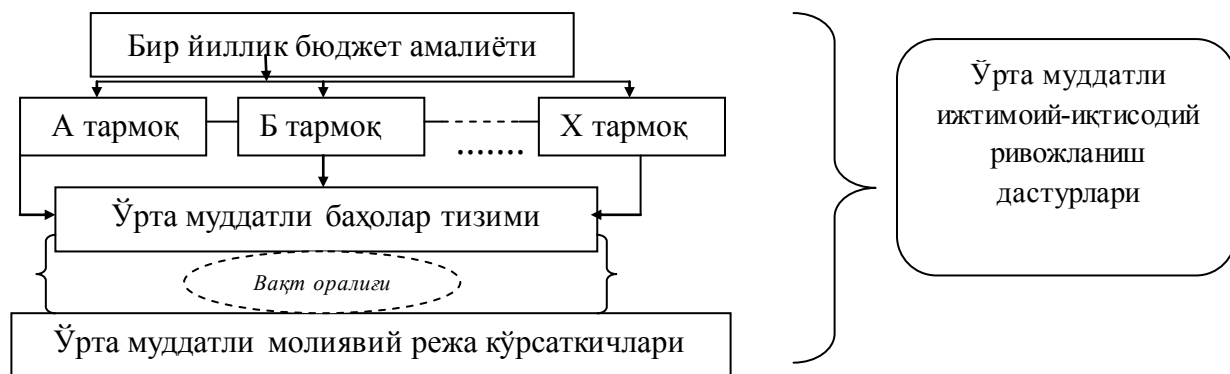
Бюджет тизимининг барча даражаларини ўрта муддатли молиявий режалаштиришга ўтиш амалда бюджетлар “сирпанувчан уч йиллик” режимида тайёрланиши ва қабул қилиниши, бунда ҳар йили ўзгартиришлар киритиш чоралари амал қилиши лозимлигини англатади. Давлат бюджети субъектларига келсак, улар ўрта муддатли келажакка молиявий режаларни шакллантиришга ўтиш имкониятини аста-секин кўлга киритадилар. Бугунги кунда жаҳоннинг бир қатор мамлакатларида қабул қилинган ушбу ёндашувнинг мазмуни шу билан белгиланадики, у бир молия йили доирасидан четга чиқадиган йирик лойиҳаларни режалаштиришдан ташқари, харажатларни режалаштиришни амалдаги ва қабул қилинаётган мажбуриятларни ажратиш асосида амалга ошириш имкониятини беради. Ривожланишнинг дастлабки босқичларида давлат бюджетнинг харажатлар қисмини ўз зиммасига олган мажбуриятлардан келиб чиқиб белгилайди. Уч йиллик цикл доирасида олға силжишга қараб, ҳар бир даврда пайдо бўладиган ва давлат янги қабул қилинаётган мажбуриятларга мувофиқ сарфлаши мумкин бўлган маблағларнинг қўшимча ҳажми ҳам белгиланади. Бу маблағлар айнан нимага сарфланиши давлатнинг харажатларга оид ваколатлари ва мажбуриятларини белгиловчи қонунчиликнинг кейинги ривожланишига боғлиқ бўлади. Айни шу қонунчилик бюджетни ишлаб чиқиш учун базага айланиши керак. Ушбу ислохот йўналишларидан бири кўп йиллик молиявий режага ўтишдир. Ҳозирги вақтда бу амалиёт бутун жаҳонда анча кенг тарқалган ва жамоат молиясини бошқариш соҳасида умум эътироф этилган стандартга

айланиб қолди. Ғарбий Европа мамлакатлари - Германия, Англия, Австрияда, Британия, Ҳамдустлиги мамлакатларида, АКШ каби мамлакатларда кўп йиллик бюджетни режалаштириш борасида бой тажриба тўпланган¹⁵.

Бюджет аввалгидек бир йилга тузилса-да, унга бу мамлакатларда кенгроқ контекстда ёндашилади. Бу ерда бюджет ҳужжатларида марказий ҳукуматнинг давлат молияси соҳасидаги мақсадлари, шунингдек, тақчиллик ва қарзнинг узоқроқ муддатга мўлжалланган мақсадли кўрсаткичлари билан мувофиқлаштирилган йиллик бюджети акс эттирилади. Айни вақтда, ўрта муддатли молиявий режани жорий этиш асослари ва ундан фойдаланиш йўналишлари турли мамлакатларда ўз хусусиятларига эга. Мисол учун, Австрияда молиявий режа кўрсаткичлари йиллик бюджетни тайёрлаш жараёни доирасидан ташқарида, алоҳида белгиланади. 1994 йилгача ўрта муддатли бюджет баҳолари бу мамлакатда жорий фискал қарорлар бир неча йилдан сўнг қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини прогноз қилиш учун берилган бўлса, эндиликда мазкур баҳолар стратегик молиявий режага айланди. Йиллик бюджет цикли мобайнида тузиладиган даромадларнинг прогноз баҳоларидан ташқари, Австрия молия вазирлиги даромадларнинг бир қанча ўрта муддатли баҳоларини тайёрлайди. Бу баҳолар ҳар йили янгиланади ва Австриянинг ўрта муддатли молиявий режаси таркибида эълон қилинади. Шундай қилиб, Австрияда қабул қилинган ёндашув жорий фискал қарорларнинг кунгилсиз оқибатларини эрта аниқлаш тизимини назарда тутди ва айни вақтда давлатнинг ўрта муддатли фискал стратегияси учун мўлжаллар тизимини беради¹⁶.

¹⁵ Давлат кўп йиллик молиявий режалаштириш жараёнини тавсифловчи атама назария ва амалиётда ҳали қабул қилинганича йўқ, «прогноزلаштириш», «узоқ муддатли режалаштириш», «ўрта муддатли режалаштириш», «перспектив режалаштириш», «молиявий режа-прогноз» тушунчалари қўлланилади.

¹⁶ С.Маклоен. Справочное пособие по теме «Государственное бюджетирование»/ Программа Европейского Союза EUROPEAID 113768/D/SV/RU.

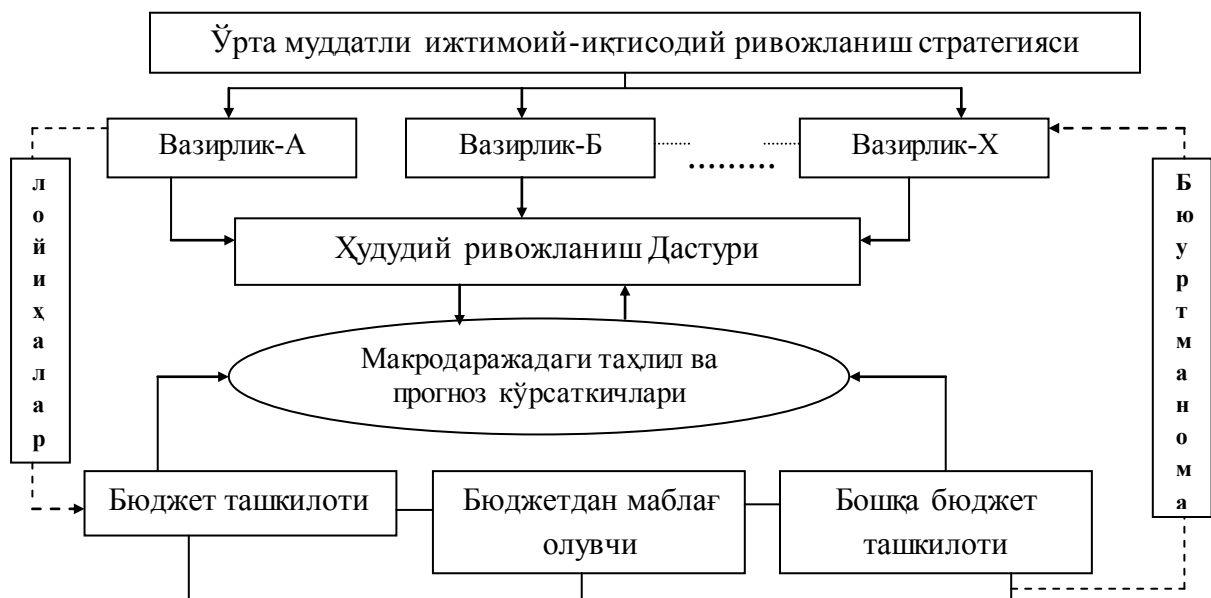
1.2.3-расм. Австрия “баҳолаш тизими” асосидаги ўрта муддатли бюджет тизими¹⁷

Германия бюджетни бирлаштирилган ўрта муддатли молиявий режа контекстида тузади. Бунда у фискал сиёсатнинг муайян стратегик мақсадларига эришишга ҳаракат қилади. Айни ҳолда ўрта муддатли бюджет кўрсаткичларидан сирпанувчи бюджет учун асос сифатида ҳам, барвақт аниқлаш тизими сифатида ҳам фойдаланилади. Германияда даромадларнинг ўрта муддатли прогноз баҳолари ўхшаш мақсадларга хизмат қилади, лекин молия вазирлиги уларни ҳар чоракда янгилайди.

Германияда бюджетни режалаштиришга нисбатан қабул қилинган ёндашув ўз илдизлари билан «кооператив федерализм» тизимига бориб тақалади. XX асрнинг 60-йиллари охирида Германияда конституция ва бюджет ислохотлари мажмуи амалга оширилди. Улар ҳар бир даражада нархларни барқарорлаштириш, иқтисодий ўсишга изчил тус бериш, ташқи савдони баланслаш ва ишсизлик даражасини пасайтириш вазифаларига мувофиқ келадиган фискал сиёсатни олиб бориш масалалари бўйича федерал ҳукумат ҳамда субфедерал ҳокимият органлари ўртасида ўзаро алоқалар - “кооперация”нинг расмий принципларини белгилаб берди. Бу вазифаларни ечиш учун махсус давлат дастури қабул қилинади ва унда фискал сиёсатнинг аниқ мақсадга қаратилган мўлжаллари, масалан, давлат харажатлари ўсиш суръатларининг муайян чегараси ёки бюджет

¹⁷ Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

тақчиллигининг йўл қўйиладиган энг кўп миқдори белгиланади. Бюджет ислохотларининг умумий контекстида “Иқтисодий барқарорлик ва ўсишни таъминлаш тўғрисида” федерал қонун (1967 йил) қабул қилинган бўлиб, у федерал ҳукумат, минтақалар ва маҳаллий ҳокимият органларига ўз бюджетларини миллий иқтисодий сиёсат мақсадларига мувофиқ ишлаб чиқиш мажбуриятини юклайди. Келгуси молия йилига бир йиллик бюджетларни тайёрлаш билан бир вақтда ҳокимиятнинг бу даражалари навбатдаги бюджет йилидан кейинги уч йилни қамраб олувчи ўз молиявий режаларини ҳам шакллантиришлари лозим.

1.2.4-расм. Германия “стратегик мақсадлар тизими”га асосланган ўрта муддатли бюджет амалиёти¹⁸

Германияда бюджет жараёни қуйидагича ташкил этилган бўлиб, унда тармоқ вазирликлари бўлғуси молия йилида молиялаштириш тўғрисида ўз талабларини ва ўз бюджетлари бўйича келгуси уч йилга мўлжалланган прогнозларни тайёрлайдилар. Ушбу бюджет талаблари ва прогнозларни тайёрлаш молия вазирлиги олдиндан тайёрлайдиган ва тармоқ вазирликларига юборадиган йўриқномаларга мувофиқ амалга

¹⁸ Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

оширилади. Бу йўриқномаларда бюджет миқдорининг юқори чегараси - барча тармоқ вазирликлари бўйича молиялаштириш лимитлари кўрсатилади¹⁹.

Мазкур лимитлар ўтган йилги молиявий режага аниқлик киритиш йўли билан, шунингдек, харажатлар бўйича таянч режаларни иқтисодий сиёсатнинг устувор вазифаларидаги ўзгаришларни ҳамда давлатнинг фискал стратегиясига киритилган ўзгартиришларни ҳисобга олган ҳолда янгилаш йўли билан белгиланади. Бундан ташқари, вазирликларнинг бюджетлари таркибидаги харажатларнинг муайян тоифалари бўйича бюджет лимитлари ҳам белгиланади. Молиялаштириш тўғрисидаги талабларни (бюджет буюртмаларини) йиғиб олгач, молия вазирлиги “юқоридан” бериладиган бюджет лимитларини “қуйидан” берилган молиялаштириш тўғрисидаги талаблар билан мувофиқлаштиришга киришади. Ўрта муддатли даврда молия вазирлиги келгуси молия йилига бюджетдан маблағ ажратиш лойиҳасидан келиб чиқиб харажатлар баҳоларининг дастлабки вариантини тайёрлайди. Кейинги босқичда харажатларнинг ушбу баҳолари уч йиллик молиявий режа билан солиштирилади, сўнгра уларнинг бир-бирига мувофиқлигини таъминлаш мақсадида харажатларга ҳам, ўрта муддатли молиявий режага ҳам тузатишлар киритилади.

Австралия, Канада, Янги Зеландия ва Буюк Британияда ўрта муддатли молиявий режадан асосан бюджет ресурслари тақсимланишининг очиклиги ва самарадорлигини кучайтириш воситаси сифатида фойдаланилади, лекин ушбу мамлакатлар қўллайдиган ёндашувлар ўрта муддатли фискал сиёсатни олиб бориш, бюджет жараёнининг барқарорлиги ва ворисийлигини таъминлаш имкониятини ҳам беради. Австралия ва Янги Зеландияда даромадларнинг кўп йиллик прогнозлари харажатларнинг кўп йиллик баҳолари билан солиштирилади

¹⁹ Бюджетирование, ориентированное на результат: международный опыт и возможности применения в России. – М.: Центр Фискальной Политики, 2002-г.

ва бу келажакда даромад тушумлари тақчиллиги хавфини олдиндан аниқлаш имконини беради.

Буюк Британияда, худди Германиядаги каби давлат харажатларининг ўрта муддатли режаси шакллантирилади. Аммо Германиядан фарқли ўлароқ, даромадлар бўйича режа фақат бир йилни қамраб олади, даромад тушумларининг прогноз баҳолари ушбу мамлакатда ўрта муддатли бюджет доирасини ташкил этувчи тўрт йиллик даврга тузилади. Ўрта муддатли иқтисодий прогноз ва давлат фискал стратегиясига мувофиқ Буюк Британия Ғазначилиги харажатларнинг ўрта муддатли даврга (келгуси йил плюс уч йилга) мўлжалланган жамланган лимитларини ва айти шу давр учун вазирликлар бўйича ажратилган лимитларни белгилайди. Мазкур лимитлар доирасида тармоқ вазирликлари ўз харажатлар режаларини ишлаб чиқади. Бу режалар “сирпанувчи” бўлади - орадан бир йил ўтгач, улардан келгуси йил учун бюджетни тайёрлаш жараёнида таянч нукта сифатида фойдаланилади, яъни уларнинг асосида келгуси йилнинг бюджет жараёнидаги харажатларнинг лимитлари ишлаб чиқилади²⁰.

Кўп йиллик бюджет даври учун даромад тушумларининг прогнози Ғазначилик кўп йиллик бюджет жараёни мобайнида белгилайдиган харажатлар бўйича кўп йиллик лимитларни ҳисоблаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Швецияда ўтган аср 90-йилларининг ўрталаридан бошлаб, “юқоридан пастга” қараб ҳаракат унсурларини ўзида мужассамлаштирган бюджет жараёни қўлланилади. Швеция ҳукумати ва парламенти бир неча йилга мўлжаллаб ҳисобланган ва молиявий иқтисодга ҳам, давлатнинг жами харажатларига ҳам тегишли бўлган чеклашларга амал қилади. Ушбу чеклашлардан келиб чиқиб, давлат харажатлари аввал харажатларнинг 27 соҳасига, сўнгра 525 моддага ажратилади.

²⁰ Judd Metzgar and Rowan A.Miranda. Technology for Financial Planning and Forecasting// ERP and Financial Management Systems. Chapter-12.

Ислоҳ қилинган бюджет жараёни 90-йилларнинг биринчи ярмидаги инқироздан сўнг давлат молиясини соғломлаштиришга ёрдам берди. У миллий иқтисодиёт жуда яхши ривожланган, давлат даромадлари бюджетни жадал суръатларда тўлдирган даврда давлат харажатларини оқилона доирада сақлашга ҳам кўмаклашди.

Канадада қабул қилинган ёндашув Англияда қўлланиладиган ёндашувга жуда ўхшаш. Канада ҳукумати қўллайдиган “Харажатларни бошқариш тизими” фискал интизомни мустаҳкамлашга кўмаклашади ва федерал ҳукуматга фискал сиёсат мақсадларига эришишга ёрдам беради. Канадада амал қилувчи ёндашувга мувофиқ фискал стратегиянинг ўрта муддатли мақсадларини, шунингдек, вазирликларнинг кўп йиллик даврга мўлжалланган харажатлари бўйича лимитларни Ғазначилик кенгаши белгилайди. Ушбу лимитлар доирасида тармоқ вазирликлари уч йиллик даврни қамраб олувчи “Ўрта муддатли бизнес-режалар” ишлаб чиқадилар. Вазирликларнинг бизнес-режаларида тегишли вазирлик ёки идоранинг бўлғуси давр учун мўлжалланган стратегияси, тадбирлар ва харажатлар белгиланади. Улар вазирлик у ёки бу дастурларнинг натижаларини ва уларнинг самарадорлик даражасини ўлчашда фойдаланадиган кўрсаткичларни ҳам ўз ичига олади. Ғазначилик кенгаши белгилаган чеклашлар доирасида вазирликлар ўз фаолиятининг устувор йўналишларини ўзлари белгилайдилар ва ресурсларни энг муҳим дастурлар молиялаштирилишини таъминлайдиган тарзда тақсимлайдилар. Вазирликларнинг бизнес-режалари федерал бюджет хужжати таркибига киритилади.

Австралия кўп йиллик бюджетни режалаштиришга нисбатан ўзига хос ёндашувни намоиш этади. Бу ёндашув Британия Ҳамдустлиги мамлакатларида фискал интизомни рағбатлантириш учун бюджетни режалаштиришга нисбатан ўсувчи ёндашув қўлланилади. Бунда фискал ташаббусларни (маблағларни сарфлаш бўйича таклифларни) ишлаб чиқиш учун жавобгарлик тармоқ вазирликларига юклатилади. Аммо, харажатлар

бўйича лимитлар белгиланадиган ва харажатларнинг ўрта муддатли режалари ишлаб чиқиладиган Англия ва Канададан фарқли уларок, Австралияда “харажатларнинг энг катта ҳажми” келгуси йил учун ўсувчи бюджет таклифларини ишлаб чиқишга асос бўлади. Бўлғуси йилдан кейинги йилларга келсак, харажатларнинг ўрта муддатли баҳолари Австралияда келгуси йил бюджетига киритилган барча қарорлар ўзгаришсиз қолади, деган тахминга асосланган бўлғуси харажатларни акс эттиради. Австралияда бюджет жараёни иштирокчилари ўртасида вазифаларнинг тақсимланиши Британия Ҳамдустлигининг бошқа мамлакатлари амалиётидан фарқ қилади. Австралияда харажатларнинг баҳоларини тармоқ вазирликлари эмас, балки молия вазирлиги тайёрлайди ва бу баҳоларга бюджет жараёни мобайнида вақти-вақти билан аниқлик киритиб борилади²¹.

Янги Зеландия бир неча йилдан бери бюджет ислохотларини амалга оширишиб келмоқда. 1994 йилда фискал интизомни мустаҳкамлаш ва қабулқилинаётган бюджетнинг очиқлигини кучайтириш мақсадида бу мамлакатда “Фискал жавобгарлик тўғрисида” қонун қабул қилинди. Ушбу қонуннинг хусусияти шу билан белгиланадики, унда марказий ҳукумат фискал жиҳатдан масъул бюджет амалиётига риоя этишини назарда тутди. Аммо, бунда бирон-бир конкрет фискал ёки бюджет мақсадлари (мақсадли кўрсаткичлар) белгиланмаган. Шунга қарамай, қонунда ҳисоботга (маълумотлар беришга) ўта қаттиқ талаблар қўйилган. Келгуси йил учун бюджетни шакллантириш жараёни бошлангунга қадар Янги Зеландия ҳукумати “Бюджет сиёсати тўғрисида”ги низомни парламент муҳокамасига киритади. Бу ҳужжат ҳукуматнинг келгуси йил учун фискал режасини, шунингдек, ўрта муддатли фискал стратегия вазифаларини ўз ичига олади. Парламентга бюджет расмий тақдим этилиши билан бир вақтда, яна бир ҳужжат - “Фискал стратегия тўғрисида”ги низом ҳам эълон

²¹ Judd Metzgar and Rowan A.Miranda. Technology for Financial Planning and Forecasting// ERP and Financial Management Systems. Chapter-12.

қилинади. Бу ҳужжатда даромадлар ва харажатларнинг янгиланган (аниқлаштирилган) ўрта муддатли баҳолари келтирилади ҳамда бюджет лойиҳаси билан “Бюджет сиёсати тўғрисида”ги низомда таърифланган вазифалар ва стратегиялар ўртасидаги тафовутларнинг (агар улар бўлса) сабаблари тушунтирилади. Янги Зеландияда вақти-вақти билан ҳукуматнинг ўрта муддатли фискал ва иқтисодий прогнозлари ҳам ишлаб чиқилади. Улар мустақил (нодавлат) агентликлар томонидан тузилган шундай прогнозлар билан солиштирилади. Мазкур ёндашув бюджет жараёнининг ўта очиқлигига эришиш имкониятини беради, унда қабул қилинаётган қарорларни асослашга катта эътибор берилади ва бюджет ресурслари ўта самарали тақсимланиши таъминланади.

АҚШда бюджет жараёни мобайнида тузиладиган ўрта муддатли бюджет баҳолари у ёки бу қарорлар давлатнинг фискал стратегияси билан мувофиқ эмаслигини (масалан, бюджет тақчиллигини пасайтириш вазифасига мувофиқ келмаслигини) эрта аниқлаш тизими бўлиб хизмат қилади²².

АҚШда федерал бюджет бир йил олдинга тузилади, лекин у бир қанча элементларни ўз ичига олади. Уларнинг энг муҳими - капитал қўйилмаларнинг баъзи бир лойиҳалари бўйича бюджетдан ўрта муддатли ажратмалар. Бундан ташқари, федерал бюджетга бўлғуси бюджет йили плюс яна тўрт йил учун даромадлар ва харажатлар баҳоларининг икки гуруҳи киритилади. Уларнинг бири ҳукумат сиёсати ўзгаришсиз қолади деган тахминдан келиб чиқиб, кутилаётган даромадлар ва харажатларни бир неча йил олдин акс эттиради, иккинчиси - ҳукумат таклиф қилинган қарорларни қабул қилган ҳолда кутилаётган даромадлар ва харажатларни акс эттиради. Федерал ҳукуматдан ташқари, ўрта муддатли бюджетни режалаштириш билан кўпгина штатлар ҳам шуғулланади, масалан, икки йиллик бюджетларни ишлаб чиқади ва қабул қилади. Бюджет жараёни

²² Д.А.Рубвальтер, С.С.Шувалов “Опыт ведущих зарубежных стран в области государственного регулирования” ЦИСН №1., Информационно-аналитический бюллетень., 53-стр.

мобайнида маъмурият тайёрлаган, бюджет лойиҳасида ифодаланган даромад тушумларини таъминлаш бўйича таклифлар амалга оширилган тақдирда йиғилиши мумкин бўлган даромадларнинг суммалари прогноз қилинади. АҚШда “солиқ харажатлари”га алоҳида эътибор қаратилади. Бунда у ёки бу моддалар солиқ солишдан озод қилиниши муносабати билан даромад тушумларининг қисқариши тушунилади. Шундай қилиб, АҚШ Конгресси ўрта муддатли контекстда муайян харажатлар моддаларининг қийматинигина эмас, балки айти шу даврдаги “солиқ харажатлари” қийматини ҳам кўриб чиқади.

1.2.5-расм. АҚШ қонунчилигида келтирилган режалар ва ҳисоботлар тизими²³

“Ўрта муддатли натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш”ни бюджет лойиҳасини тайёрлаш жараёнига жорий этиш бўйича стратегия ва ҳаракатлар режасини ишлаб чиқишда бу йўлни босиб ўтган мамлакатлар тажрибасини ҳисобга олиш лозим. Ривожланган мамлакатларнинг аксариятида секторлар бўйича қатъий бюджет чеклашлари доирасида харажатларни ўрта муддатли режалаштириш (МТЕР) элементларини жорий этиш бир неча ўн йилликлар мобайнида натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш (НЙБ) ва бюджет

²³ Д.А.Рубвальтер, С.С.Шувалов “Опыт ведущих зарубежных стран в области государственного регулирования” ЦИСН №1., Информационно-аналитический бюллетень., 53-стр.

жараёни комплекс ислохотининг бошқа элементларини жорий этиш билан уйғунликда, шунингдек, маъмурий ислохот, институтционал ислохот, ишлаб чиқилган ҳамда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий дастурларни ислох қилиш билан узвий алоқада амалга оширилган²⁴.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш унсурларини кенг миқёсда ва нисбатан жадал суръатларда (5-10 йил) жорий этишга уринишлар сўнгги ўн йилликда бир қанча ривожланаётган мамлакатларда, асосан Жаҳон банки ва бошқа донорлар мадади асосида бюджет ислохотининг бошқа йўналишлари билан параллел тарзда ёки улардан илдамроқ амалга оширилди. Бу жараён ҳали ҳеч қаерда ўз ниҳоясига еткани йўқ.

Шундай қилиб, ўрта муддатли бюджетлаштириш борасида хориж тажрибаси ўрта муддатли молиявий режани шакллантириш жараёнига тўрт элемент хос эканлигини кўрсатади ва бу элементлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- биринчидан, кўп йиллик ёки ўрта муддатли молиявий стратегия ишлаб чиқилади;
- иккинчидан, бюджет жараёни мобайнида даромадлар ва харажатлар бўйича кўп йиллик прогнозларни тайёрлаш талаб этилади;
- учинчидан, кўп йиллик молиявий режа кўрсаткичларини бир йилдан сўнг олдинга “силжитиш” ёки “ўтказиш” методологиясини ишлаб чиқиш зарур бўлади;
- тўртинчидан, кўп йиллик бюджетни шакллантириш ва қабул қилиш жараёнида қонунчилик органларининг ролини белгилаш талаб этилади.

Умумий маънода халқаро тажриба ҳамда шу тажрибалар асосида иқтисодчи-олимларнинг фикр-мулоҳазаларини ўрганиш ва таҳлил этиш ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этишга киришаётган мамлакатлар учун муҳим ҳисобланади.

²⁴ Заостровцев А.П. Кодекс лучшей практики среднесрочного финансового планирования // Материалы конференции «Среднесрочное финансовое планирование в субъектах Федерации и муниципальных образованиях». - СПб., МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 18-19 ноября 2004 г.

1.3. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг назарий-услубий асослари ва ўзига хос хусусиятлари

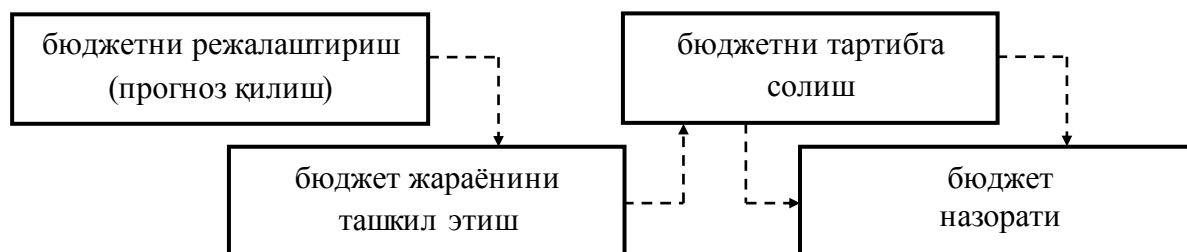
Ўрта муддатли бюджетлаштириш бюджетни бошқаришга ўз тузатишларини киритади. У бюджет жараёнига мувофиқ амалга оширилади. Бюджет жараёни тушунчасининг мазмунига берилган таърифдан келиб чиқиб бу жараёнга ёндошсак, у ҳолда ўз фаолияти таркибига бюджетнинг ўрта муддатли режасини ишлаб чиқиш, жорий этиш ва натижаларига баҳо беришни киритувчи жараёни сифатида қараш мумкин.

Бюджетни бошқариш тизимида бошқариш объекти сифатида бюджет тизими (давлат бюджети, минтақаларнинг бюджетлари, маҳаллий бюджетларни тайёрлаш чоғидаги бюджетга доир муносабатлар мажмуи) қаралади. У бюджетларни бошқаришнинг бир неча даражасидан иборат. Бошқарув субъекти сифатида бюджет аппарат фарқланади. У бюджет лойиҳасини тайёрлаш ва кўриб чиқиш билан боғлиқ давлат бошқаруви органларини ва бюджет маблағларидан фойдаланувчи ташкилотларни ўз ичига олади. Тизимга таъсир кўрсатиш воситаси сифатида бюджет механизми амал қилади. У бюджетни бошқариш ва режалаштириш усулларини белгилайди. Бюджетни бошқариш тизимининг пировард мақсади бюджет сиёсатини амалга ошириш ҳисобланади.

Бюджет аппарати бюджетни бошқаришни бюджет механизми воситасида амалга оширади. Мазкур механизм бюджет сиёсатини амалга ошириш учун мўлжалланган қонунлар ва усуллар мажмуидан иборатдир. Бюджет механизми бюджет даромадларини йиғиш ва ҳосил қилиш, бюджет харажатларини тақсимлаш ва улардан фойдаланиш, шунингдек бюджет тизими доирасида бюджетлараро алоқаларни амалга ошириш шакллари ва усулларида келиб чиқиб тузилади ҳамда ташкил этилади.

Бюджет механизми - бюджет аппарати бўлинмалари ўртасидаги алоқаларни бюджет сиёсати мақсадларига мувофиқбошқариш воситаси. У бюджет жараёнининг турли босқичларини амалга оширишни таъминловчи

кичик тизимлардан иборат. Бунда бюджет жараёни бюджет тизимининг барча даражалари бўйлаб тақсимланади ва даромадларни шакллантириш, харажатларни амалга ошириш ва ресурсларни бюджетлар ўртасида тақсимлаш вазифалари бажарилишини таъминлайди. Бюджет механизмининг фаолияти қўлланилаётган бюджетни бошқариш усуллари билан белгиланади, ички ва ташқи омилларга боғлиқ бўлади.

1.3.1-расм. Бюджет механизми таркиби элементлари²⁵

Бюджет механизми бюджет цикли босқичларини бажаришни таъминловчи элементлардан таркиб топган. Бюджет механизмдан, масалан, ўз вазифаси, тузилиши ва усуллариغا эга бўлган бюджетни режалаштириш механизмини ажратиш мумкин. Бюджет механизми кўп ҳолларда ҳал этилаётган вазифалар гуруҳларига мувофиқ буғинларга ажратилади (даромадларни шакллантириш, харажатларни амалга ошириш, ресурсларни бюджетлар ўртасида тақсимлаш). Бюджет механизми бюджет тизимининг турли даражалари ўртасида тақсимланган.

Бюджет механизми бюджет аппарати бўлимлари ўртасидаги алоқалар билан, яъни бюджет аппарати бўлимлари ўртасида ва ушбу бўлимлар доирасида юзага келган ўзаро алоқа усуллари, мавжуд жавобгарлик соҳалари ва ишларни бажариш муддатларини белгиловчи иш регламентлари билан белгиланади. Бюджет механизми фаолиятининг самарадорлиги ички ва ташқи омилларнинг ҳолати билан белгиланади. Ушбу омиллар орасида бюджет аппарати ходимларининг малакаси,

²⁵ Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

кўлланилувчи воситалар (масалан, ахборот тизими), молиявий интизом, давлат молия сиёсатининг барқарорлигини қайд этиш мумкин.

Бюджет механизми фаолияти бюджет сиёсатининг мақсадларига эришиш учун фойдаланиш рухсат ва (ёки) талаб этиладиган бюджетни бошқариш усуллари тўпламини белгилайди.

Бюджет сиёсати давлат мақсадларига эришиш йўлида бюджетни бошқариш борасидаги органлар фаолиятини ифодалайди, бунинг натижасида давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми, шунингдек, молия сиёсатининг муҳим йўналиши ҳисобланган бюджет сиёсатини ўзида ифода эттиради. Ушбу фаолият йўналишлари:

1) чекланган пул маблағларини сарфлашнинг энг оқилона усуллари муқобиллик принципига мувофиқ танлаш, бунда танлашнинг объектив тартиб-таомилларини қўллаш, унинг пировард натижаси мамлакат ривожланишининг устувор йўналишларини молиялаштиришга ҳам, жамият ривожланишининг барқарорлигини сақлашга ҳам қаратилишига эришиш;

2) ҳокимият ижро этувчи ва қонунчилик органларининг, профессионал даражада тайёрланган мутахассислари-вакиллари, шунингдек, самарали қарорлар қабул қилиш тартиб-таомиллари мавжудлигини таъминлаш;

3) бюджет сиёсатини монополияга қарши, банк, валюта, божхона, суғурта ва жамғариш сиёсати билан келишилган ҳолда, шунингдек, пировард натижага таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ташқи омилларни (масалан, жамоатчилик фикрини) ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш кабиларни қайд этиш лозим.

Бюджетни режалаштириш механизми - бюджет сиёсати мақсадларига мувофиқ бюджетни режалаштириш аппаратининг воситаси бўлиб, у бюджет режасини тузиш ва тасдиқлашни таъминловчи кичик тизимлардан иборат. Бюджетни режалаштириш механизми харажатларни шакллантириш, уларни амалга ошириш, ресурсларни бюджетлар ўртасида тақсимлаш вазифаларининг бажарилишини таъминлайди ва бюджетни

режалаштириш аппарати бўлинмалари ўртасидаги бошқарув алоқалари билан тавсифланади.

Бюджетни режалаштириш механизмининг фаолияти қўлланилаётган бюджетни режалаштириш усуллари билан белгиланади ҳамда ички ва ташқи омилларга боғлиқ бўлади. Бюджетни режалаштириш тизимини бошқаришнинг пировард мақсади бюджет сиёсати мақсадларига мувофиқ ўртача муддатли бюджет режасини тайёрлашдир.

Бюджетни пировард натижаларга йўналтириш нуктаи назаридан ҳар йили бир йил олдинга “суриладиган” ресурсларнинг уч йиллик даврга мўлжалланган бюджетни режалаштириш субъектлари ўртасида тақсимланишини ўртача муддатли бюджет режасига киритилиши биринчи даражали аҳамият касб этади²⁶.

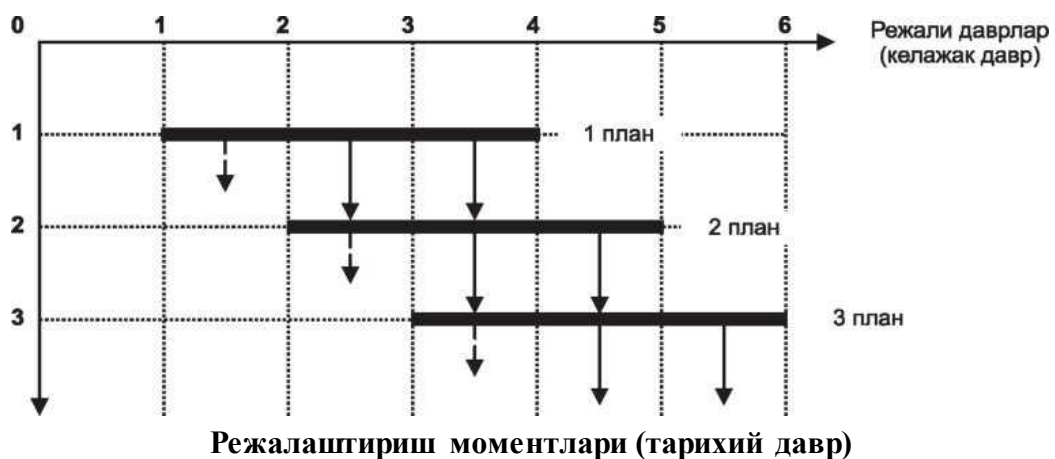
Бу идоралараро ва тармоқ бюджет дастурларини режалаштириш доирасини кенгайтиради, бюджет харажатларини оптималлаштиришга рағбатлантиради, маблағлар сарфланишининг унумдорлик кўрсаткичлари тизимини шакллантиришга кўмаклашади, вазирликлар фаолиятига баҳо беришнинг объективлик даражасини оширади, бюджет лойиҳасини тайёрлаш жараёнини жадаллаштиради ва унинг сифатини оширади. Ушбу баҳоларнинг ишончлилиқ даражасини ошириш мақсадида бюджетдан ажратилган маблағларни бюджетни режалаштириш субъектлари ўртасида тақсимлаш фақат ўртача муддатли режа тасдиқланган санада амалда бўлган мажбуриятлар бўйича, шунингдек асосан нисбий (“амалдаги” мажбуриятлар бюджетининг умумий ҳажмига нисбатан фоиз ҳисобидаги) кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Уларга мос равишда, энг мақбул амалиёт ўртача муддатли “сирпанувчан” бюджетни режалаштиришни бюджет жараёнига тўлиқ татбиқ этишни назарда тутди. Бюджет даромадлари ва харажатларининг асослантирилган лойиҳалари уч йил олдинга белгиланади. Йиллик бюджет

²⁶ Внедрение среднесрочного финансового планирования в бюджетный процесс Российской Федерации - М.: Центр Фискальной Политики, 2002.

лойиҳаси уч йиллик даврнинг биринчи йилига мувофиқ келади. Бу бюджет лойиҳаларининг барқарорлигини ва натижаларини олдиндан айтиш имкониятини таъминлайди, рискларни бошқариш, ўзгарган шароитларга харажатларнинг таркибий тузилишини ўзгартириб тезда мослашиш учун имконият яратади. Аниқ ҳисоб-китобга асосланган ҳолда ишлаб чиқилган услубиётлар бюджет даромадларининг ўртача муддатли прогнозини макроиқтисодий ривожланиш жараёнлари билан боғлашни, ижтимоий-иқтисодий прогнознинг базавий жараёнини танлашни, макроиқтисодий кўрсаткичлар ўзгарганида бюджетнинг прогноз қилинувчи даромадларининг барқарорлик даражасига баҳо беришни осонлаштиради.

Уч йиллик режалаштириш жараёни

1.3.2-расм. Ўрта муддатли бюджетлаштириш жараёнининг наъмунавий чизмаси

Вертикал ўқ тарихий (физик, календарь) давр мобайнида бир-бирининг ўрнига келувчи режалаштириш моментларини белгилайди. Горизонтал ўқ режалаштириш моментларига нисбатан бўлғуси даврни режалаштирувчи субъект (давлат, фирма, айрим инсон ва ҳ.к.) нуқтаи назаридан тавсифлайди. Уч йиллик режалар 4-расмда қалин узлуксиз кесмалар билан ифодаланган²⁷.

²⁷ Внедрение среднесрочного финансового планирования в бюджетный процесс Российской Федерации – М.: Центр Фискальной Политики, 2002г.

1-режа уч режа даври: {1-2}, {2-3}, {3-4}ни, бошқача қилиб айтганда, {1-4} давр муддати қамраб олади. Кейинги уч йиллик режаларни тавсифловчи кесмалар биринчи режани диагональ бўйлаб пастга силжитиш йўли билан амалга оширилади. Бу ҳол шу билан белгиланадики, режалаштириш моменти навбатдаги йил тугаганидан сўнг бир бирликка пастга силжийди; бунда ўтган йил ўзининг режа даври сифатидаги аҳамиятини йўқотади, лекин ўнг томонда (узоқ келажакда) яна бир режа даври қўшилади. Узоқроқ (иккинчи ва учинчи) режа давларига мўлжалланган режаларни қайта кўриш борасидаги ҳаракатлар ингичка узлуксиз миллир билан, яқин (биринчи) режа даврига мўлжалланган режанинг бажарилиши (масалан, бюджетнинг ижро этилиши) эса пунктир миллир билан ифодаланган.

Шундай қилиб, дастлабки икки режа даври ({1-2} ва {2-3})дан ташқари, қолган барча режа давларига мансуб бўлган режалар икки марта қайта кўрилади.

4-расмда тасвирланган чизма тегишли режа давлари яқинлашишига даражасига қараб режаларни қайта кўриш жараёни қай даражада муҳим роль ўйнашини намоён этади. Айнан тузатиш киритиш кўп йиллик режалаштириш жараёнига вақтда боғланиши ва изчил тус беради. Қайта кўриш тартиб-таомиллари турлича бўлиши мумкин. Бунда икки қарама-қарши ҳолат юзага келиши мумкин, бунда режаларга тузатиш киритишдан умумий ҳолда воз кечиш ёки режалаштиришнинг барча давлари учун режаларни ҳар бир янги даврда тўлиқ қайта кўриш чиқилиши мумкин. Амалда кўп йиллик молиявий режалаштириш турли тизимларида қўлланиладиган тузатиш киритиш тартиб-таомиллари, қоида тариқасида, шу икки қарама-қарши ҳолатлар ўртасида оралиқ ўринни эгаллайди.

Бир йиллик бюджетлар каби, ўрта муддатли бюджетлаштириш ҳам уларни қабул қилувчи субъект билан уларнинг ижро этилишини назорат қилувчи субъектлар ўртасида иерархиявий муносабатларни юзага келтириши лозим бўлади. Аммо, ўрта муддатли бюджетлаштириш билан

боғлиқ ҳолда бу муносабатлар мураккаблик касб этади, сабаби бир йиллик бюджет жараёнида мавжуд бўлган институционал-иерархиявий муносабатлардан ташқари, муносабатларнинг янги икки кўриниши юзага келади:

- муваққат иерархия - бюджет қабул қилувчи орган режалаштиришнинг ўтган даврларида қабул қилган қарорларнинг айти шу орган режалаштиришнинг жорий даврида қабул қилаётган қарорлар учун оқибатлари(яъни бюджет қабул қилувчи органнинг олдинги қарорлари унинг кейинги қарорларини қай даражада чеклаши ҳақида боради);

- институционал-муваққат иерархия - бюджет қабул қилувчи орган режалаштиришнинг ўтган даврларида қабул қилган қарорларнинг бюджетни ижро этувчи органнинг навбатдаги режа давридаги ҳаракатлари учун оқибатлари (бошқача қилиб айтганда, бу ерда гап бюджетни ижро этувчи орган қайси ҳолларда бюджет қабул қилувчи органнинг ўтган йиллардаги кўп йиллик режалаштириш жараёнида қабул қилган қарорларига амал қилиши ҳақида боради).

Бюджет ижросини тартибга солувчи қонунчилик базаси кўпинча мураккаб бўлади ва бир неча даражадан ташкил топади. Айрим мамлакатларда миллий конституцияда бюджет ижросининг баъзи бир жиҳатларини тартибга солувчи қоидалар белгиланиши мумкин. Бюджет ижросини таъминловчи қонунчиликни 3 гуруҳга ажратиш мумкин, улар:

- 1) Бюджет тўғрисидаги асосий қонун.
- 2) Ёрдамчи хусусиятга эга бўлган қонун ҳужжатлари.
- 3) Ҳар йили қабул қилинадиган бюджет тўғрисидаги қонун.

Бюджет тўғрисидаги асосий қонун бюджет маблағлари билан ишлашни тартибга солувчи қонун юрисдикцияга қараб бошқача ном билан аталиши ҳам мумкин, лекин шахслардан давлат маблағлари билан ишлашда муайян тартиб-таомиллар бажарилишини талаб қилувчи махсус қонун деярли ҳар доим мавжуд бўлади. Бу қонунда кенг масалалар, шу жумладан, бюджетни тайёрлаш тартиб-таомиллари ва графиги, шунингдек,

ҳисоб юритиш ва ҳисобот ҳамда аудит масалалари тартибга солиниши мумкин. Бюджет тўғрисидаги асосий қонун ёки у билан тенг даражадаги қонун ҳужжати, шунингдек, молияни тартибга солиш масалаларига доир ҳар қандай ёрдамчи қонуности ҳужжатлари давлат маблағларини сарфлашга рухсат беришда бажариш талаб этиладиган тартибларни белгилаши лозим. Бу тартибларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бирон-бир вазирлик ўз бюджет маблағларини сарфлашга киришишдан олдин молия вазирининг рухсатини олиши талаб этилади (бюджетдан ажратилган маблағларнинг тақсимланиши баъзан шундай рухсат сифатида қаралади);

- харажатдар йиғилган даромадлардан ортиқ бўлган ҳолда бажарилиши лозим бўлган тартиб-таомиллар;

- бюджет ижроси муносабати билан ғазначиликнинг ваколатларини белгиловчи қоидалар;

- молия вазирининг ёки ғазначилик учун масъул бўлган вазирнинг қонун кучига эга бўлган, тармоқ вазирликларида бюджет харажатлари ҳамда даромадларни йиғиш муносабати билан амалга оширилиши талаб этиладиган тартиб-таомилларни бошқарадиган низомлар ва йўриқномалар қабул қилиш ҳуқуқи.

Мукамал ҳолатда бундай қонун маблағларнинг сарфланиши, даромадлар ва қарзлар тўғрисида ойлик ҳисоботлар тақдим этишни ҳам талаб қилиши лозим. Бу ҳукуматга бюджетнинг ижро этилиши жараёнини кузатиб бориш ва тузатиш киритиш хусусиятига эга бўлган ҳар қандай зарурий чораларни тайёрлаш имкониятини беради.

Ҳар йили қабул қилинадиган бюджет тўғрисидаги қонун парламент ҳукумат тайёрлаган бюджетни муайян йил учун бюджет тўғрисидаги қонунни қабул қилиши йўли билан амалга киритади. Ушбу қонунда бюджетдан ажратилган маблағлар тақсимланади. У ижро этувчи ҳокимият органларига давлат маблағларини сарфлашни белгиланган чегарада, аниқ мақсадларда ва вақт доирасида амалга ошириш ҳуқуқини беради. Бюджет

йили тугаганидан сўнг ушбу қонун-қоидалари ўз аҳамиятини йўқотади. Мазкур қонунда харажатларнинг лимитлари белгиланиши ва бюджет йили мобайнида бажарилиши лозим бўлган махсус тартиб-таомиллар назарда тутилиши ҳам мумкин.

Ёрдамчи хусусиятга эга бўлган қонуности ҳужжатлари - қонун кучига эга бўлган низомлар ва йўриқномалардан давлат маблағлари билан ишлайдиган барча шахслар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган тартиб-таомилларни ўрнатиш учун фойдаланилади. Қонун ости ҳужжатлари аниқ таърифланган, талаблар тўлиқ белгиланган бўлиши жуда муҳим, бунинг сабаби сифатида шуни қайд этиш мумкинки, бюджетни ижро этиш жараёни билан боғлиқ барча расмий шахслар улар билан таниш бўлишлари ва уларнинг талабларини бажаришлари лозим. Бюджетни ижро этиш тизимларининг аксарияти ёрдамчи хусусиятли бўлиб, қонун ҳужжатлари йўқлиги ёки мукаммал бўлмаганлиги туфайли барбод бўлган, чунки кўп ҳолларда бундай ҳужжатларга алоҳида аҳамиятга эга эмас деб қайд этилади.

Мазкур боб бўйича қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

- юқорида келтирилган вазиятлар ўрта муддатли бюджетлаш амалиётининг назарий-услубий асослари ва хориж тажрибалари мазкур амалиётининг имкониятни тўғри ва тўлиқ жорий этиш молия тизимида амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим жабҳаси эканлигидан далолат бермоқда;

- ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти мамлакат молия тизимини тубдан янги босқичга олиб чиқиш билан биргаликда ижтимоий-иқтисодий фаровонликни таъминлашда ўз ҳиссасини қўшади.

Давлат секторида бюджетни ўрта муддатли бюджетлаштирини жорий этиш эҳтиёжлари қуйидаги омиллар билан белгиланади:

- а) мамлакатнинг яқин йиллардаги молиявий имкониятларини ва режа билан қамраб олинган ҳар бир йил учун бўш маблағларнинг ялпи қийматини аниқлаш зарурияти, ушбу қиймат инвестиция сиёсатини амалга

ошириш ва қарзга хизмат кўрсатишнинг умумий имкониятини намойиш этади;

б) узоқ муддатли капитал қўйилмалар дастурларини амалга ошириш вазифалари, аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатиш учун зарур шароитларни яратувчи инфратузилмани ривожлантириш имкониятларини белгилайди;

в) жорий бюджетларни мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли молиявий режаларда акс эттириладиган стратегик мақсадларига йўналтиришнинг аҳамияти кучайганлиги билан.

Биз мазкур бобда илмий ишимизга алоқадор бўлган назарий қарашларни, ҳолатларини ўрганиб чиқишга муваффақ бўлдик. Эндиги вазифамиз илмий ишимиз объектининг ҳозирги кунда қандай ташкил этилганлигини, амалиётда қандай фаолият кўрсатаётганлигини иқтисодий таҳлил қилиб чиқишдир.

II БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ЎРТА МУДДАТЛИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ АМАЛИЁТИНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ УМУМИЙ ВА ХУСУСИЙ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

2.1. Макроиқтисодиётни молиявий соғломлаштиришда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг аҳамияти

Давлат молиявий сиёсати ва бу борадаги барча амалий чора-тадбирлар ва тартиб-таомиллар макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлашга қаратилади. Ҳар бир мамлакат ўз тараққиёт мақсадларида аҳоли турмуш даражасининг сифат жиҳатдан яхшиланишига, ижтимоий-иқтисодий соҳалардаги ислохотлар пировардида макроиқтисодий барқарорликни янада оширишга қаратилган бўлади.

Макроиқтисодиёт турли даражадаги иқтисодий муносабатларнинг диалектикасидан таркиб топганки, бугунги шароитда унинг бир жабҳасини ривожлантириб қолган соҳаларига эътиборни қаратмаслик мумкин эмас.

Давлат бюджетини макроиқтисодиётда моҳиятан очиб беришда унинг бошқа тақсимловчи инструментлари ва молия тизимининг бўлинмалари билан ўзаро алоқалари муҳим рол ўйнайди. Давлат бюджети миллий иқтисодиётнинг бошқа инструментлари (баҳо, кредит, иш ҳақи ва бошқалар) ва молия тизимининг бўлинмалари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик давлат бюджетининг моҳиятан, тақсимлаш муносабатлари тизимидаги роли ва ўрнидан келиб чиқади. Давлат бюджетидан марказий тақсимлаш механизми сифатида фойдаланади, у ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги нисбатларни тартибга солишга ёрдам беради.

Ҳар бир жамиятда бюджет маблағлари давлатни иқтисодий ва ижтимоий вазифаларининг бажарилишида, давлат маблағларини қайта тақсимлаш ва бозор инфратузилмасини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга касб этади. Ишлаб чиқарилган моддий неъматларни тақсимлаш ва аҳолига етказиш давлат бюджет тизими орқали амалга оширилади. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш билан боғлиқ чора-тадбирларни молиялаштириш асосан, мазкур маблағ ҳисобидан амалга оширилади. Бугунги кунда бюджетни бошқариш

жараёнларини такомиллаштиришни таъминлайдиган чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Ўрта муддатли бюджетлаштириш ҳам мазкур жараёнлардан бири эканлигини қайд этиб ўтиш зурур.

Маълумки, бюджет иқтисодий ишлаб чиқариш ҳосиласи, иқтисодиёт нимани ва қанча яратса бюджет ҳам шунга қараб шаклланади. Унинг мавжудлиги иқтисодий зарурат ва буни ижтимоий неъматларни такроран яратилиб туришини юзага келтиради. Аммо, бюджетни давлат истеъмолидан келиб чиқадиган пассив, ҳаракатсиз деб қараб бўлмайди. Бюджет иқтисодиётга давлат томонидан таъсир этишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. У иқтисодиётнинг ўсишига қайта таъсир этганда, ишлаб чиқариш ресурсларини ривожлантиришни бюджетдан молиялаштириш орқали юз беради.

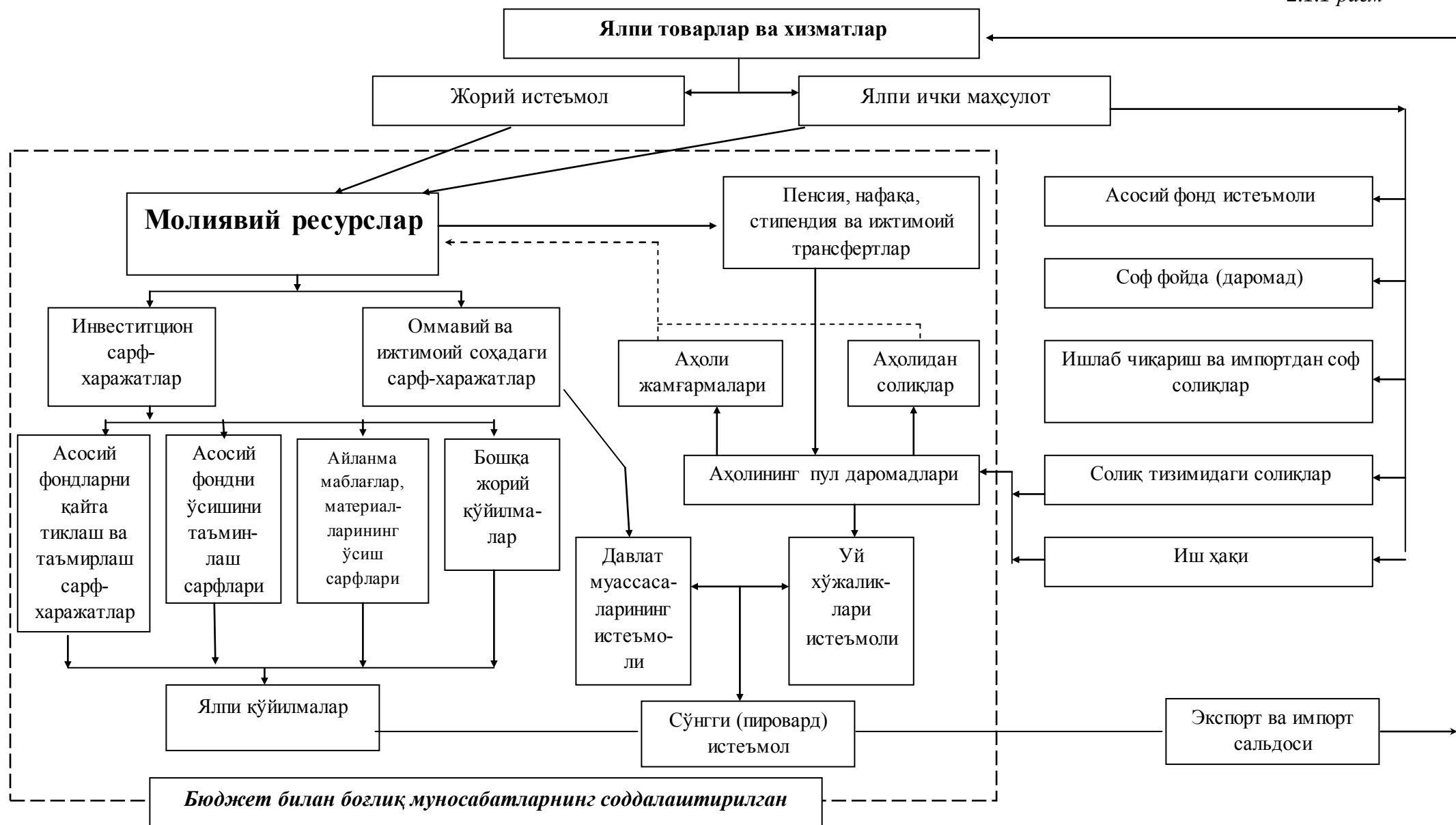
Хориж тажрибалари шуни кўрсатадики, “Ҳукуматнинг иқтисодиётга таъсир этишининг асосий инструментлари қуйидагилар ҳисобланади:

- хусусий харажатларни (масалан, қимматбаҳо автомобил сотиб олиш ёки ресторанда овқатланиш) камайтириш ва бунинг натижасида давлат харажатларини (армия учун озиқ-овқат сотиб олиб) амалга оширишга имконият яратадиган солиқлар;
- фирма ва шахсларнинг товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишга ундайдиган давлат маблағларини сарфлаш, шунингдек, аҳолининг айрим қатламларининг даромадининг маълум чегарасини белгилайдиган трансферт тўловлари;
- аниқ иқтисодий фаолиятни рағбатлантирадиган ёки ундан воз кечишга олиб келадиган тартиблаштириш ёки назорат. Ҳукумат кейинги юз йил ичида мана шу 3 инструментдан самарали фойдаланиб келмоқда²⁸”.

Давлат бошқаруви тизимининг пировард ижтимоий муҳим ўрта муддатли бюджетлаштириш элементларини жорий этиш учун давлат даражасида қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш муҳим ҳисобланади:

²⁸ А.В.Вахобов, Г.А.Қосимова “Давлат молиясини бошқариш”. “IQTISOD-MOLIYA”, Тошкент-2008, 15-бет.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида молиявий ресурсларни шаклланиши ва доиравий айланиши
 2.1.1-расм

- давлат бошқарувининг давлат даражасидаги ижтимоий муҳим натижалари мазмунини белгилаш орқали давлат ҳокимиятининг фаолияти айнан қайси натижаларга эришишга қаратилиши лозимлиги, шунингдек ушбу натижаларга эришиш даражасига баҳо бериш ва уни ўлчаш усуллари ҳақидаги масалалар ечим топиш зарур;

- бошқарувнинг барча даражаларини қамраб олувчи мақсадлар тизимини шакллантириш зарур лозим бўлиб, бу тизим натижаларга кўра бошқариш замирида ҳокимият органлари фаолиятининг кенг қамровли мақсадлари ётиши лозим бўлса-да, муайян ҳокимият органлари фаолияти аниқ натижаларга эришишга йўналтирилиши лозим бўлади;

- натижаларга кўра бюджетлаштириш усуллари, шу жумладан давлат хизматлари ва муниципал хизматлар кўрсатишни бюджетлаштириш ва давлат хизмати фаолияти билан боғлиқ бюджетлаштиришни жорий этган ҳолда, бюджетни режалаштиришга нисбатан ягона методологик яратиш, давлат хизматлари стандартлари ва рўйхатини тасдиқлаш зарур;

- ҳокимият органларининг янги ташкилий тузилмасини жавобгарлик марказларини белгилаш нуктаи назаридан яратиш.

- қўйилган вазифаларни амалга ошириш ва ҳал қилиш устидан мониторинг ва назорат тизимини, шунингдек тизим элементларини рағбатлантириш (ёки стимуллаш) механизминини яратиш.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш пировард натижада қуйидаги оралик натижаларга эришиш имкониятини беради:

- бюджетнинг ўрта муддатли ва узоқ муддатли барқарорлиги;
- бюджет натижаларининг аниқлиги;
- стратегик сиёсий қарорлар қабул қилишнинг самаралилиги ва тезкорлиги;

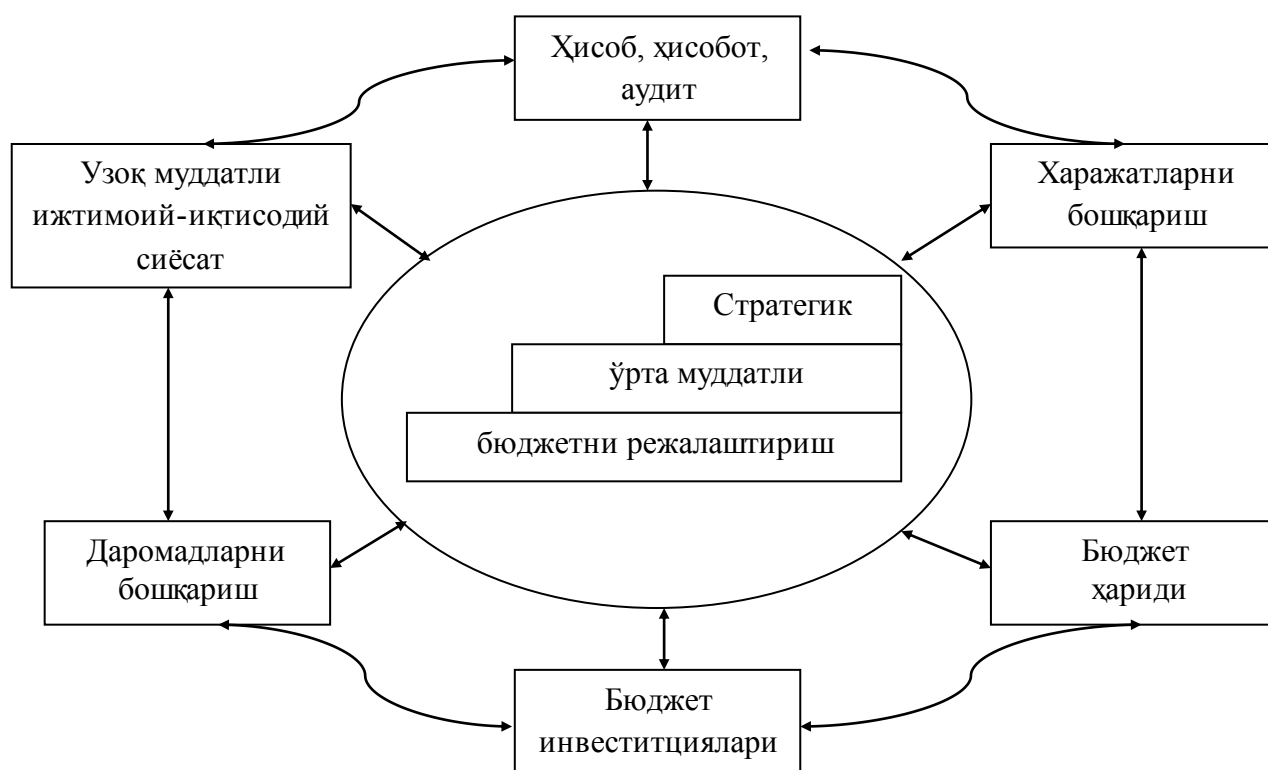
- ижтимоий-иқтисодий ва тармоқ дастурларининг асослилиги;

- ижтимоий-иқтисодий ва тармоқ сиёсатининг унумдорлиги.

Ўз навбатида мазкур натижалар бюджет харажатларини стратегик

бошқариш ва уларнинг натижалари учун макродаражада ва тармоқ даражасида жавобгарлик маданиятининг ривожланишига таъсир кўрсатади.

Ўрта муддатли молиявий режа билан қамраб олинган давр муддатига даромадлар ва харажатларни истиқболли режалаштириш (прогноз қилиш) кўникмаси ўрта муддатли бюджетлаштириш жараёнининг муҳим элементи ҳисобланади. Истиқболли режалаштириш (прогноз қилиш) давлат молия сиёсатининг ўртача муддатли вазифалари бўйича харажатларни амалга ошириш бўйича хулоса чиқариш имконини берувчи бошланғич ахборотни тақдим этади. Кўп йиллик прогнозлар даромадларнинг бўлғуси тақчиллигини вақтдан олдин аниқлаш тизими бўлиб хизмат қилиши ҳам мумкин, шу сабабли стратегияларни ўз вақтида қайта кўриш ва солиқ солиш тизимини ислоҳ қилиш учун прогнозларга эга бўлиш жуда муҳимдир.

2.1.2-расм. Иқтисодий бошқарув воситалари ва молиявий сиёсат²⁹

²⁹ “Бюджетное планирование: Руководство по управлению региональными и муниципальными финансами”, Проект RFTAP/QCBS/3.6. – Консорциум ИВЗ, ИРОФ, ИФЭМ., 2008 г.

Бюджет даромадлари ва харажатларини ўрта муддатли прогнозлаштиришнинг тўрт асосий усули мавжуд³⁰. Булар:

Экспертлар прогнози - бу даромад тушумлари қийматларининг мазкур даромадлар манбаи билан яхши таниш бўлган мутахассис томонидан қилинган башорат ҳисобланади.

Детерминистик прогнозлаштириш - даромад тушумлари суммаларини даромадлар оқимини бевосита белгиловчи муайян ижтимоий, иқтисодий ёки ўзга хил ўзгарувчидаги фоиз ўзгаришига мувофиқ башорат қилиш.

Вақт қаторларининг таҳлилига асосланган прогнозлаштириш - даромадни унинг ўтмишдаги динамикасидан келиб чиқиб башорат қилиш.

Эконометрик прогнозлаштириш - даромадларни прогноз омиллари сифатида амал қилувчи бир ёки бир нечта иқтисодий ўзгарувчилар мавжуд бўлганида статистик баҳоланган коэффициентларга мувофиқ башорат қилиш.

Бу усуллар мураккаблик, зарур бошланғич маълумотлар сони, вақт ва воситалар сарфи, олинаётган ахборотнинг сиёсат турли вариантларини танлаш учун фойдалилиги жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Прогнозлаштиришнинг у ёки бу усулини танлашда молиявий муаммолар миқёси ва уларнинг мураккаблик даражасидан келиб чиқиш лозим.

Экспертлар прогнози усулининг самарадорлиги прогнозлар тузишга жалб қилинувчи экспертнинг малакаси билан белгиланади. Бундай прогнозлаштириш кўп харажат талаб қилмайди ва анча аниқ бўлиши мумкин, лекин экспертлар берган баҳолар субъектив хусусият касб этади, экспертнинг “сезгилари ва билими”га боғлиқ бўлади ва ҳар доим ҳам оқилона тушунтириш имкониятини бермайди.

Вақт қаторлари усули даромадлар ва харажатлар айрим гуруҳларининг вақтгагина боғлиқлигини назарда тутди. У ўзгаришларнинг ўзгармас суръатларидан (ўсишнинг ўзгармас суръати) ёки ўзгармас мутлақ ўзгаришлардан (чизикли вақт тренди) келиб чиқади. Унинг жиддий камчилиги

³⁰ Цыгечко В. «Основы прогнозирования систем». – М.: Финансы и статистика., 1986г.

иқтисодий ва демографик шартларни эътиборга олмаслигидир.

Детерминистик усулдан кўпинча харажатларни прогноз қилиш учун фойдаланилади. Фақат бир ўзгарувчи - вақтнигина назарда тутадиган тренд усулидан фарқли улароқ, детерминистик прогноз бошқа ўзгарувчиларни ҳам ҳисобга олади. Даромадлар ва харажатларни прогноз қилиш учун кўпинча олдиндан ишлаб чиқилган формула ишлатилади. Харажатлар прогнози харажатлар ҳажмини (масалан, ишланган соатларни ёки сарфланган электро энергиянинг кВт/соат билан ўлчанадиган миқдорини) ушбу харажатларнинг нарх бирлигига (тегишли равишда иш вақти соатига туланадиган ҳақ миқдorigа ёки бир кВт/соат электро энергия нархига) кўпайтириш йўли билан олинади.

Эконометрик прогнозлаштириш иқтисодий назария ва статистика принципларига асосланади. Концептуал жиҳатдан юқорида зикр этилган усуллардан мураккаброқ бўлган эконометрик прогнозлаштириш берадиган ахборот ҳам нисбатан қимматлироқдир. Кўпинча статистик регрессион таҳлил техникаси қўлланилади. Эконометрик прогнозлаштиришдан даромадларни прогноз қилишда тобора фаол фойдаланилмокда. Ундан иқтисодий шароитларнинг ўзгаришларига таъсирчан бўлган харажатларни прогнозлаштириш учун фойдаланилиши мумкин.

Эконометрик усулнинг афзаллиги унинг мустахкам назарий асоси, турли ўзгарувчилар ўртасидаги ўзаро нисбатларнинг статистик аҳамиятини аниқлаш имконияти, бир нечта мустақил ўзгарувчилардан бир вақтда фойдаланилиши билан белгиланади. Ушбу усулнинг энг катта камчилиги - уни амалга ошириш харажатларининг қимматлигида.

Ўрта муддатли прогнозларнинг асоси сифатида аниқ бошланғич маълумотлар амал қилади. Бу маълумотларга анча қаттиқ талаблар қўйилади, чунки ўрта муддатли моделлар тескари алоқа таъсирларини, бошқача қилиб айтганда, ҳукумат қабул қилаётган қарорлар билан иқтисодиёт турли тармоқларининг динамикаси ўртасидаги ўзаро таъсирларни башорат қилиш

имкониятини бериши лозим. Шунингдек, таркибий иқтисодий боғланишлар ўрта муддатли келажакда ўзгариши мумкинлигини ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади³¹.

Барча турдаги даромадлар ва харажатларни прогноз қилишга тенг даражада мос келадиган ўртача муддатли прогнозлаштириш усули мавжуд эмас, шу сабабли турли усулларнинг бирикмаларидан фойдаланиш, айниқса, яхши самара бериши эҳтимолдан йироқ эмас.

Прогнозлаштиришнинг статистик жиҳатдан изчил моделларини ишлаб чиқиш зарурияти шу билан белгиланадики, иқтисодиёт режалаштиришнинг эски марказлаштирилган тизимидан бозор тизимига ўтишига қараб, экспертлар таҳлили ва детерминистик прогнозларнинг кучи камайиб боради.

Нархлар, ресурслар сарфлари ва натижалар олдиндан маълум бўлган эски иқтисодий тизимдан фарқли ўлароқ, янги бозор иқтисодиётида бу иқтисодий параметрларнинг бирортаси ҳам олдиндан маълум эмас. Бюджет тушумлари билан иқтисодий фаоллик даражаси ҳамда талаб ва таклифнинг мураккаб ўзаро таъсири ўртасидаги алоқа қанча аниқ бўлса, бюджет даромадларини жамлаш жараёнини параметрлаштириш қобилияти шунча пасаяди. Айни вақтда статистик усулларнинг имкониятлари ва қўлланиш доираси кенгайиб боради.

Ҳар қандай эмпирик таҳлил замирида бошланғич маълумотларнинг аниқлиги ётади. Шунинг ҳисобга олиб, статистик моделларни тузишда турли манбалар бўйича даромадларга оид тушумларнинг ойлик маълумотларидан фойдаланиш ўринли бўлади. Ойлик бюджет тушумларига доир маълумотларни ҳар қандай молия органи бухгалтериясидан тайёр ҳолда олиш мумкин ва бу маълумотлар бошқа статистик маълумотларга қараганда ишончлироқ. Қисқа муддатли прогнозлаштириш методологияси ўзининг

³¹Парсаданов Г.А. Планирование и прогнозирование социально-экономической системы страны (теоретико-методологические аспекты). – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 360 с.

дастлабки вариантида асосан моделларнинг икки туркумига: вақт қаторлари моделлари ва эконометрик прогноз моделларига таянади. Бу туркумларнинг иккаласи ҳам “регрессион таҳлил” деган ном билан машҳур бўлган статистик усулдан фойдаланишга асосланади.

Вақт қаторларини таҳлил қилиш (бир омилли моделлар) методологияси моделлаштирилаётган ўзгарувчининг бўлғуси қийматларини прогноз қилиш учун унинг ўтмишдаги қийматларидан фойдаланади. Масалан, вақт қатори модели даромад солиғи тушумининг ўтган даврдаги ойлик маълумотларидан фойдаланиши ва мазкур ўзгарувчининг ҳуқ-атворидаги эски қонуниятларга асосланиб айти шу манбадан тушумларнинг бўлғуси қийматларини башорат қилиши мумкин. Шундай қилиб, вақт қаторлари моделларидан фойдаланиш учун прогнозлаштирилаётган ўзгарувчининг ўтган даврдаги қийматларигагина эга бўлиш талаб этилади.

Ўз-ўзидан равшанки, ўзгарувчининг ўтган даврдаги ҳуқ-атвори қонуниятлари келажакда у ўзини қандай тутиши ҳақида анча кўп маълумот бериши мумкин. Вақт қаторлари таҳлили бундай қонуниятларни аниқлаш ва уларга асосланиб ўзгарувчининг бўлғуси ҳуқ-атворини прогнозлаштириш имкониятини беради. Вақт қаторлари динамикасида солиқнинг таркибий тузилишидаги ўзгариш ёки бошқа муайян йирик ислохотлар таъсирида юз берган ўзгаришлар моделда махсус статистик усул - “сохта” ўзгарувчи ёрдамида ҳисобга олиниши мумкин. Ўзгарувчини унинг ўтмишдаги динамикасига қараб прогнозлаштиришнинг мазмунини қуйидагича таърифлаш мумкин. Бюджет тушумларининг ҳозирги ёки бўлғуси даврдаги қиймати айти шу тушумларнинг ўтган даврлардаги қийматларига у ёки бу тарзда боғлиқ. Бундай боғланишни аниқлаб, уни таркибий қисмларга ажратиш баъзан жуда аниқ прогнозлар олиш имкониятини беради.

Бюджет даромадларини прогнозлаштиришга регрессион таҳлилни қўллашнинг иккинчи йўли эконометрик моделларга баҳо беришдан иборат. Эконометрик прогнозлаштириш боғлиқ ўзгарувчи (айни ҳолда - бюджет

тушумлари қиймати) динамикасини башорат қилиш учун бир ёки бир нечта тушунтирувчи ўзгарувчилардан (улар “мустақил ўзгарувчилар” деб аталади) фойдаланишни назарда тутди. Солиқ базаси билан боғлиқ ўзгарувчилар динамикасини билиш солиқ тушумлари динамикасини прогноз қилиш учун имконият яратади (масалан, корхоналар фойдасидан олинadиган солиқ ҳақида бораётган бўлса, солиқ базаси билан боғлиқ ўзгарувчилар сифатида иш ҳақи, даромад, фоиз ставкасидан фойдаланилиши мумкин). Солиқ тушумларини эконометрик прогнозлаштиришда баъзан олдинига тушунтирувчи ўзгарувчиларни статистик усуллар ёрдамида прогноз қилиш ва шундан кейингина солиқ тушумларининг прогнозига ўтишга тўғри келади. Айни шу мақсадда бошқа (ташқи) ташкилотлар томонидан тузилган тушунтирувчи ўзгарувчиларнинг прогнозларидан ҳам фойдаланилиши мумкин.

Эконометрик моделлаштириш усуллари вақт қаторлари таҳлили билан бириктириш аксарият ҳолларда анча аниқ прогнозлар олиш имкониятини беради. Бундай аралаш моделларда тушунтирувчи иқтисодий ўзгарувчилар боғлиқ (моделлаштирилаётган) ўзгарувчига солиқ базасидаги ўзгаришларнинг таъсирини кўрсатади, вақт қатори таҳлилидан олинган ўзгарувчилар эса, ушбу вақт қаторида бошқа инновациялар таъсирини ҳисобга олиш имкониятини беради. Бундай аралаш моделларда ҳам одатда солиқ тизимининг йирик таркибий ислохотлари таъсирини ҳисобга олувчи сохта ўзгарувчилардан фойдаланилади.

Ўртача муддатли прогнозлаштириш моделлари қисқа муддатли моделлардан сезиларли даражада фарқ қилади, чунки ўрта муддатли моделлар ўртача муддатли келажакдаги молия сиёсати (молиявий қарорлар) ва макроиқтисодий шароитлар ўртасидаги ўзаро алоқани башорат қилишга қаратилади. Даромадларни прогнозлаштиришнинг ўрта муддатли (2-4 йил олдинга мўлжалланган) моделлари раҳбариятга мавжуд молиявий ресурслар ҳақида стратегик ахборот беради. Бундай прогнозлар - ҳокимият органларининг ўрта муддатли мақсадларига эришиш учун зарур бўлган асосли

қарорларни ишлаб чиқиш инфратузилмасини яратиш йўлидаги биринчи жиддий қадамлари ҳисобланади. Ўрта муддатли прогнозлаштириш маълумотларга қўйиладиган талаблар қисқа муддатли прогнозлаштириш талабларидан ҳам қаттиқроқдир.

Прогнозлаштиришнинг ҳар қандай ўрта муддатли методологиясини ишлаб чиқиш ва жорий этишда бажарилиши лозим бўлган муҳим талаблардан бири мазкур методология ворисийликни таъминланишини, бинобарин, унинг мунтазам равишда алмаштиришга тўғри келмаслигини назарда тутати.

2.2. Давлат молиясида ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этиш босқичлари ва узлуксизлигини таъминлаш таъминлари

Ривожланган мамлакатларнинг аксариятида сўнгги ўн йил мобайнида ўтказилган бюджет ислохотларининг асосий элементларидан бири ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этиш асосида кечди. Ўрта муддатли бюджетлаштириш доирасида бюджет цикли ўтган бюджет циклида маъқулланган тегишли йил учун ўрта муддатли молиявий режанинг асосий параметрларини кўриб чиқиш, ташқи омиллар ва шароитларнинг ўзгаришларини таҳлил қилиш, режалаштириладиган йилнинг асосий бюджет кўрсаткичларига киритиладиган ўзгартиришларни асослаш, шунингдек прогноз даврининг келгуси йилларга мўлжалланган бюджет лойиҳаларига тузатишлар киритиш ёки уларни ишлаб чиқишдан бошланади.

Шундай қилиб, навбатдаги молия йилига мўлжалланган бюджет ҳар йили янгиланадиган ва бир йил олдинга суриладиган ўрта муддатли молиявий ҳужжатнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бу, бир томондан, давлат сиёсатининг ворисийлигини ва бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг тақсимланишини олдиндан белгилаш имкониятини таъминлайди, бошқа томондан эса, уларга давлат сиёсатининг мақсадлари ва уларга эришиш шартларига мувофиқ йиллик тузатишларни аниқ белгиланган очик ва ошкора тартиб-таомилларга биноан киритиш имкониятини беради.

Халқаро амалиётда ўрта муддатли бюджетлаштириш лойиҳасини тайёрлаш бюджет жараёнига бир нечта босқичларни киритиш назарда тутилган. Бу босқичларни қуйидаги кетма-кетликда қайд этиш мумкин³²:

- 1) ўрта муддатга мўлжалланган мамалакат ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш;
- 2) ўрта муддатли мўлжалланган молиявий режани тайёрлаш;
- 3) ўрта муддатли бюджет лойиҳасини ишлаб чиқиш;
- 4) бюджетдан маблағ ажратишнинг аниқ лимитларини белгилаш;
- 5) ўрта муддатга мўлжалланган давлат мақсадли дастурлари тизимини ишлаб чиқиш;
- 6) ишлаб чиқилган мақсадли дастурларни бюджет параметрлари билан мувофиқлаштириш;
- 7) бюджет лойиҳаси ижросини таъминлаш.

Ўрта муддатга мўлжалланган мамалакат ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш бир қатор макродаражадаги масалаларни ечиш учун қуйидаги мақсадлар белгиланади³³:

- макроиктисодий прогнозларни тайёрлаш;
- макроиктисодий сиёсатнинг устувор йўналишларини белгилаш;
- иктисодиёт тармоқлари, секторлари ва соҳалари ривожланишининг устувор йўналишлари ва мўлжалларини белгилаш.

Юқоридаги мақсадлани амалга ошириш учун ўрта муддатли келажакда даромадлар ва харажатларни лойиҳалаш учун иктисодиётнинг макроиктисодий чегаралари ва устувор йўналишларини белгилаш мақсадида иктисодиёт вазирлиги стратегияни ишлаб чиқиш бўйича ташкилий таҳлилий ва прогноз ишилари амалга оширалади.

³² Методическое обеспечение среднесрочного финансового планирования в регионах и муниципальных образованиях/ Сер. «Проект Финансовое планирование». – СПб., ГП МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 2004г.

³³ Бир қатор ривожланган давлатларнинг тажрибалари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли стратегияси - иқтисодиётни ривожлантириш мақсад ва мўлжаллари ҳамда уларга эришишнинг давлат томонидан режалаштирилаётган самарали йўллари ва воситаларининг комплекс тизимидир. Мамлакат ҳукумати қуйидагиларни ўз ичига олувчи стратегия ишлаб чиқирилишини таъминлаши лозим³⁴:

- макроиқтисодий вазиятнинг миқдор кўрсаткичлари ва сифат тавсифини, ўтган даврларда иқтисодиёт тармоқлари ва соҳалари ривожланишининг якуний натижаларини;
- макроиқтисодий, таркибий ва ижтимоий сиёсатнинг устувор йўналишларини;
- мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши прогнозларини, шу жумладан, макроиқтисодий прогнозларни;
- иқтисодиётдаги ижобий таркибий ўзгаришлар, илмий-техника салоҳияти, ташқи иқтисодий фаолият ривожланиши, ишлаб чиқариш ва истеъмол динамикаси, турмуш даражаси ва сифатининг ўсиши, ижтимоий инфратузилма тармоқлари: таълим, соғлиқни сақлаш, экология, санитария ва аҳолини ижтимоий таъминлашнинг прогноз баҳоларини;
- иқтисодиёт тармоқлари, секторлари ва соҳаларини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари, мақсад ва мўлжалларини;
- устувор вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари ва механизмлари мажмуини.

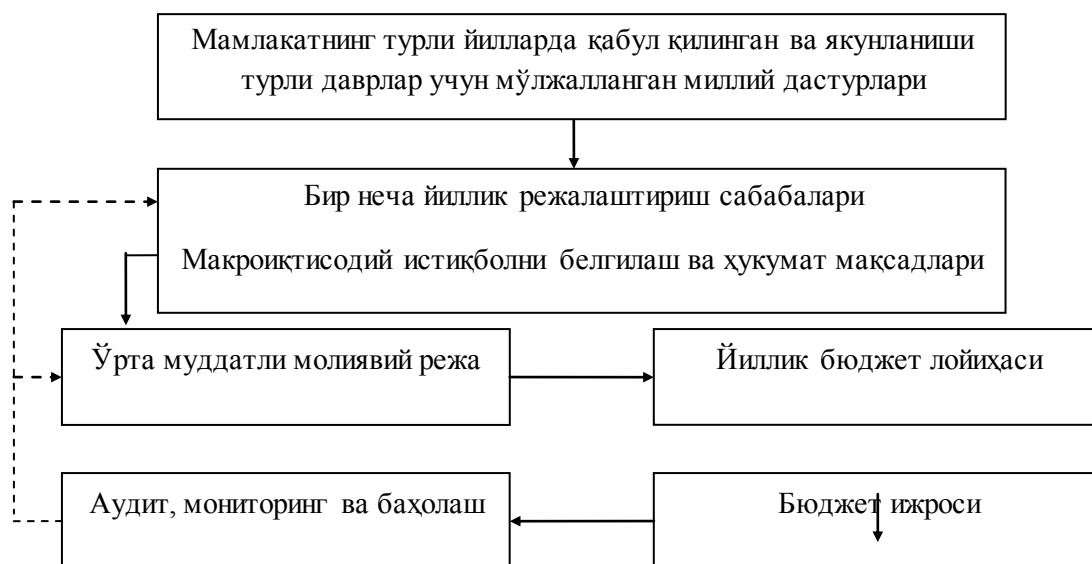
Мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли келажакка мўлжалланган лойиҳалари 3-5 йил муддатга ишлаб чиқилади ва ҳар йили унга тузатишлар ва ўзгартиришлар киритилиб борилади.

Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқарорликка эришиш барча иқтисодий субъектлар - корхоналар, молия ташкилотлари, давлат идоралари, уй хўжаликлари учун ўз фаолиятини анча узоқ муддатга олдиндан

³⁴ А.Аллакулиев “Натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” – Т.: “Fan va texnologiya”, 2013 йил, 156 бет.

режалаштириш имкониятини англатади. Давлат идоралари, хусусан республика ҳокимият органлари учун кўп йиллик режаларни, шу жумладан молиявий режалар ва бюджетларни тузиш ҳамда бажариш имконияти ушбу сиёсий мақсадга эришишнинг табиий мезони ҳисобланади.

Аммо имкониятдан ташқари кўп йиллик молиявий режалар ва (ёки) бюджетларни барқарорликка ва иқтисодий сиёсатнинг бошқа мақсадларига эришиш воситаси сифатида қўллашнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги масала ҳам ўз-ўзидан юзага келади. Бу ерда давлат қаршисида қуйидаги муаммо кундаланг бўлади. Бошқарув объектини барқарорлаштириш вазифаси юклатилган бошқарув субъекти ихтиёрида икки стратегия мавжуд.

2.2.1-расм. Бир неча йиллик режалаштириш интеграцияси³⁵

Биринчи бошқарув стратегияси - объектнинг ҳолатига мувофиқ равишда таъсир ўтказиш. Бошқарув субъекти объект муҳим кўрсаткичларининг муайян тўпламини кузатади ва мақсадли қийматлар тўпламидан оғиш юз берган ҳолда бошқарувчи параметрларга таъсир кўрсатиб, тизимни мақсадли ҳолатга қайтаради. Бундай ёндашув ўз моҳиятига кўра узоқ муддатли режалаштиришни истисно этади, чунки бошқарув субъекти исталган вақтда

³⁵ А.Аллакулиев “Натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” – Т.: “Fan va texnologiya”, 2013 йил, 156 бет.

ўзгарган вазиятга тезкорлик билан таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлиши лозим ва шу боис, у илгари тузилган режалар билан боғланмаслиги керак.

Макроиктисодий сиёсатда бундай стратегияга мисол бўлиб “нозик ростлаш”, яъни инфляция даражаси паст бўлган шароитда тўлиқ бандликни кувватлаш мақсадида макроиктисодий тартибга солиш воситаларидан фойдаланиш хизмат қилиши мумкин. XX аср мобайнида кенг миқёсда амал қилган сўзнинг тор маъносидаги “фискал сиёсат” объектнинг ҳолатига мувофиқ равишда, таъсир ўтказиш стратегиясини давлат бюджетининг таркибий қисмларга ажратилган кўрсаткичлари ёрдамида амалга оширишдан бошқа нарса эмас. Иқтисодий депрессия даврида давлат харажатларини ошириш ва бюджет тақчиллигини кучайтириш, шунингдек, солиқларни пасайтириш тавсия этилади, бандлик юқори даражада бўлган шароитда нахнавонинг ўсиши жадаллашганида бунга қарама-қарши тавсиялар берилади. Бунда юқорида зикр этилган ҳолатлар асосан иқтисодий сиёсатдан сиртдаги омиллар таъсирида юзага келиши, ҳукумат ўз ҳаракатлари билан уларнинг таъсирини пасайтиришга ҳаракат қилиши қайд этилади³⁶.

Мазкур стратегиянинг афзаллиги унинг мослашувчанлигида намоён бўлади. Айни вақтда, у баъзи бир камчиликлардан ҳам эга бўлиб, “нозик ростлаш” стратегиясини турли мамлакатларда фискал ва кредит сиёсати ёрдамида қўллаш тажрибаси ушбу ёндашувга ижтимоий-иқтисодий барқарорликка эришиш омили сифатида қилинган умидлар умуман олганда ўзини оқламаганини кўрсатади. Бунинг айрим сабаблари қуйидагилар билан қайд этиш мумкин:

- техник тизимлардан фарқли равишда, иқтисодиётга ва умуман жамиятга ўта номуайянлик хос. Шу туфайли ҳам у ёки бу бошқарувчи таъсирларнинг оқибатларини олдиндан айтиш жуда қийин;
- бюджет сиёсати иқтисодий вазиятга анча кечикиб таъсир кўрсатади,

³⁶ Внедрение среднесрочного финансового планирования в бюджетный процесс Российской Федерации - М.: Центр Фискальной Политики, 2002.

айни шу сабабли у ёки бу чора-тадбирлар таъсири амалда сезилгунга қадар иқтисодиётдаги ва жамиятдаги вазият кўпинча сезиларли даражада ўзгаради;

- техник тизимларнинг элементларидан фарқли қилган ҳолда, иқтисодий жараёнларнинг иштирокчилари ақл ва иродага эга бўладилар, улар ўз режаларида давлат ҳаракатларини ҳисобга олган ҳолда бошлайдилар ва шу тариқа, уларнинг таъсирини секинлаштиришлари мумкин. Бу омил сўнгги йилларда глобаллашув ҳамда молия бозорларининг мослашувчанлик даражаси ошиши билан айниқса кучайди;

- “нозик ростлаш” таркибий қисмларга ажратилган кўрсаткичлар билан чекланади. Шу сабабли, ҳатто, молиявий ёки макроиқтисодий барқарорликка эришилганида ҳам кенгроқ маънодаги ижтимоий-иқтисодий барқарорлик мавжуд бўлмаслиги мумкин, ўз навбатида, кўпинча давлат бюджетининг янада аниқроқ қисмларга бўлинган даромадлар ва харажатлар тузилмасига сезиларли даражада боғлиқ бўлади.

Шу билан бир вақтда, “нозик ростлаш”ни кўп сонли кўрсаткичлар жиҳатидан амалга ошириш мумкин эмас.

Иккинчи бошқарув стратегияси - бошқарувчи параметрларни барқарорлаштириш ва узоқ муддатли режалаштириш ҳисобланади. Бошқарув субъекти бошқарувчи параметрларнинг муайян тўпламини қайд этади ёки уларни олдиндан белгиланган тарзда ўзгартиради. Бошқарув объекти маълум давр мобайнида тебранишлар ёки жиддий оғишлардан сўнг мақсадли ҳолатга қайтади ёки белгиланган йўналишга бўйлаб ҳаракат қилади. У ёки бу мамлакат иқтисодиётига татбиқан ушбу ёндашув объектнинг ҳолатига мувофиқ равишда таъсир ўтказиш сиёсатидан иқтисодий ўсишни таъминлашнинг ўрта ва узоқ муддатли дастурларини қабул қилиш фойдасига воз кечишни англатади. Кўп йиллик молиявий режалар ва (ёки) бюджетлардан фойдаланиш зикр этилган стратегияларнинг иккинчиси - бошқарувчи параметрларни барқарорлаштиришга мувофиқ келади.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш нафақат молиявий ва иқтисодий

барқарорлаштиришнинг муҳим воситаси ҳисобланади, балки бошқа вазифаларни ҳам ҳал қилиш имкониятини беради. Мазкур масалалар доирасига³⁷:

- ҳукумат ва қонунчилик органи қарорларига давлатнинг ўрта ва узоқ муддатли молиявий стратегиясига мувофиқлик нуктаи назаридан баҳо бериш;
- бюджет жараёнининг ворисийлигини таъминлаш ва фискал интизомни кучайтириш;
- бюджет жараёнининг очиклик ва самарадорлик даражасини ошириш;
- бюджет лойиҳаларини тузишга сарфланадиган вақт ва бошқа ресурслар сарфини тежаш.

Бу вазифаларнинг барчаси Ўзбекистонда амалга оширилаётган бюджет ислохотларининг ҳозирги босқичида мамлакат учун ўта долзарб аҳамият касб этади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ўрта муддатли даврга мўлжалланган прогнози уч йилдан беш йилгача бўлган даврни камраб олади. У ижтимоий-иқтисодий сиёсат мақсадларини ва уларга эришиш йўллариини белгилашга, шунингдек, ушбу мақсадларга мувофиқ ҳукумат томонидан ишлаб чиқиладиган ўрта муддатли келажакка мўлжалланган ривожланиш дастурига асос бўлади. Мазкур дастурда давлат иқтисодий сиёсатининг институтционал ўзгаришлар, ташқи иқтисодий фаолият, инвестицион дастурлар, экология каби йўналишлари бўйича асосий параметрлари аниқланади. Ўрта муддатли прогнозга ҳар йили аниқлик ва тузатишлар киритилади, у қисқа муддатли прогнозни тузиш учун мўлжал бўлиб хизмат қилади. Уни ишлаб чиқиш тартибини ҳукумат белгилайди.

Ушбу прогнознинг асосий қоидалари, ривожланишнинг вариантлилигини ҳисобга олиб, қисқа муддатли прогнозни тузишда эътиборга

³⁷ Заостровцев А.П. Кодекс лучшей практики среднесрочного финансового планирования // Материалы конференции «Среднесрочное финансовое планирование в субъектах Федерации и муниципальных образованиях». - СПб., МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 18-19 ноября 2004 г.

олиниши лозим. Қисқа муддатли прогноз ҳукумат иқтисодий сиёсатининг жорий тадбирларини шакллантиришда биринчи даражали аҳамият касб этади. У ҳар йили тузилади, бир йилдан икки йилгача бўлган даврни қамраб олади ва парламентга бюджет лойиҳасига қўшиб тақдим этилади.

Навбатдаги молия йили бошланишидан аввал 10 ой олдин ижро этувчи ҳокимиятнинг ваколатли органи навбатдаги молия йили учун ривожланишнинг дастлабки прогнозини тузади ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ўрта муддатли прогнози параметрларига аниқлик киритади.

Молия вазирлиги олинган ахборот (энг аввало ЯИМ ҳажми ва динамикаси ҳамда инфляциянинг кутилаётган суръатлари ҳақидаги маълумотлар) асосида келгуси йил ва ўрта муддатли келажак учун давлат бюджети асосий кўрсаткичларининг бошланғич баҳоларини ишлаб чиқишни ташкиллаштиради. Ушбу босқичда ҳукумат тақдим этилган вариантлар орасидан иқтисодиёт ривожланишининг прогноз режасини танлаши лозим. Мазкур режа молия вазирлиги томонидан тузиладиган бюджетнинг асосий кўрсаткичлари ва уни харажатларнинг вазифа жиҳатидан таснифига мувофиқ тақсимлаш тартибига асос бўлади. Биринчи босқич охирида ҳукумат давлат бюджетининг асосий кўрсаткичларини қабул қилади. Шундан сўнг молия вазирлиги ижро этувчи ҳокимият органларига бюджет маблағларини муайян олувчилар ўртасида тақсимлаш учун бюджет лойиҳаларини юборади.

Бюджет лойиҳасини шакллантиришнинг иккинчи босқичида ижро этувчи ҳокимият органлари таклиф қилинган молиялаштириш ҳажмлари доирасида бюджет харажатларининг олувчилар бўйича, вазифа жиҳатидан ва иқтисодий тасниф бўйича таркибий тузилишини шакллантирадилар. Шу билан бир вақтда, мақсадли дастурларни молиялаштириш параметрлари, зарурий таркибий ўзгаришлар белгиланади ва келишмовчиликлар юзага келган тақдирда бюджет режаларини бажариш учун қабул қилиш талаб этиладиган қонун лойиҳалари шакллантирилади.

Макроиқтисодий прогнозлар, биринчидан, мунтазам ва номунтазам,

иккинчидан, расмий мақомга ёки ёрдамчи (ишчи) ички ҳужжатлар мақомига эга бўлади. Мунтазам расмий прогнозларга ҳар йили ишлаб чиқиладиган қуйидаги прогнозлар киради:

- ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнози бўлиб, у реал сектор ва турмуш даражасининг ривожланиш параметрларини ўз ичига олади;
- бюджет даромадлари ва харажатлари прогнози;

Давлат пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари таркибига кирувчи, тўлов баланси кўрсаткичларининг қийматларини, пул таклифининг ўзгариш оралиғини ва пул базасининг таркибий тузилишини ўзида акс эттирувчи прогнозлар. Ушбу прогноз кўрсаткичларидан бюджет кўрсаткичларининг ҳисоб-китоби учун асос сифатида фойдаланилади. Прогнозлар қуйидаги макроиқтисодий кўрсаткичларнинг қўйлаётган қийматларини акс эттиради:

- аҳоли, ишчи кучи, иш билан таъминланганлар сони ва аҳолининг бошқа демографик кўрсаткичлари;
- ЯИМ ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш;
- инфляция ва нарх-навоининг ўзгариши (истеъмол нархлари ва ишлаб чиқарувчиларнинг нархлари индекси);
- иқтисодиётнинг асосий тармоқлари (саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқалар) бўйича ишлаб чиқариш;
- асосий капиталга инвестициялар, шу жумладан, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар;
- ташқи иқтисодий фаолият кўрсаткичлари (товарлар экспорти ва импорти ҳажми, жорий операцияларнинг счётлари ва бошқалар);
- чакана савдо обороти;
- ишлаб чиқариш омилларининг кўрсаткичлари (иш ҳақи, даромад);
- ижтимоий соҳа кўрсаткичлари, жумладан: аҳоли даромадлари ва харажатларининг таркибий тузилиши, ўрта мактаб ўқувчилари ва касб-хунар коллежи талабаларининг сони, туғилиш коэффициентлари, аҳолининг

шифокорлар, ўрта тиббий персонал, шифохона ўринлари, поликлиникалар ва ижтимоий соҳанинг бошқа объектлари билан таъминланганлик даражаси.

Шундай қилиб, макроиқтисодий кўрсаткичларнинг прогнозлари, бир томондан, бюджетга тушумларни аниқлаш учун солиқ солиш базасининг прогнозини ҳисоблаш имкониятини беради, бошқа томондан эса - давлат харажатларини режалаштириш учун асос яратади.

2.2.2-расм. Бюджет жараёнинг тузилиши³⁸

Бюджетни режалаштириш жараёнининг иккинчи босқичида молия вазирлиги ўрта муддатли давр доирасида ўрта муддатга мўлжалланган молиявий режани ишлаб чиқади. Бу ҳужжат навбатдаги молия йили учун бюджет лойиҳаси билан бир вақтда мамлакат ижтимоий-иқтисодий

³⁸ А.Аллакулиев “Нативавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” – Т.: “Fan va texnologiya”, 2013 йил, 156 бет.

ривожланишининг ўрта муддатли прогнозига мувофиқ шакллантирилади ва бюджетнинг даромадларни йиғиш, маблағ жалб қилиш ва бюджетнинг асосий харажатларини молиялаштириш имкониятлари ҳақидаги прогнозларни ўзида акс эттиради. Истиқбол молиявий режаси қонун йўли билан тасдиқланмайди.

Истиқбол молиявий режаси³⁹ қуйидаги мақсадларда ишлаб чиқилади:

- иқтисодий ва ижтимоий соҳа ривожланишининг эҳтимол тутилаётган ўрта муддатли тенденциялари ҳақида ахборот бериш;
- ишлаб чиқилаётган ислохотлар, дастурлар ва қонунларнинг молиявий оқибатларини комплекс прогнозлаштириш;
- келажакда молия сиёсати соҳасида тегишли чора-тадбирларни амалга ошириш зарурияти ва имкониятларини аниқлаш;
- узоқ муддатли салбий тенденцияларни кузатиш ва тегишли чораларни ўз вақтида кўриш.

Шу билан бир вақтда, ўрта муддатли молиявий режа кўрсаткичларидан ҳокимият органлари иқтисодий жараёнларни бошқаришда салбий тенденцияларни аниқлаш, бюджетнинг харажатлар қисмини шакллантиришда бюджет сиёсатининг барқарорлиги ва ворисийлигини таъминлаш, давлат сиёсатини комплекс прогнозлаштириш ҳамда баҳолаш, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ечиш бўйича аниқ чоралар кўриш зарурияти ва имкониятларини аниқлаш учун фойдаланади. Ўрта муддатли молиявий режа параметрлари иқтисодий ривожланиш йўналишларига мувофиқ келиши лозим. Шу туфайли ҳам бюджет харажатларини муддатли режалаштириш ижтимоий-иқтисодий

³⁹Истиқбол молиявий режаси - мамлакат молиявий стратегиясининг кўп сонли элементларини боғловчи ҳужжат. Ундан бюджетни ишлаб чиқишда, муқобилларни текширишда, инвестицион қувватларга баҳо беришда фойдаланилади. Истиқбол молиявий режаси жорий даромадлар ва харажатлар бюджетининг турли элементлари, инвестицияларга бўлган талаб, кафилликлар бериш ва ҳоказолар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тушунтириб бериши лозим. Истиқбол молиявий режасидан бюджет лойиҳасини шакллантириш, инвестицион қувватларга баҳо бериш, рискларга таъсирчанликни, бюджет-солиқ сиёсатининг ворисийлигини таҳлил қилиш, бюджет параметрларига баҳо беришда фойдаланилади.

ривожланиш прогнозига асосланиши, уларнинг кўрсаткичлари ўзаро боғланиши даркор.

Истиқбол молиявий режаси уч йил муддатга ишлаб чиқилади. Бунда: биринчи йил бюджет йили; келгуси икки йил - илгари сурилган иқтисодий сиёсат натижалари амалда кузатиладиган режа даври. Истиқбол молиявий режасини шакллантиришнинг таянч базаси жорий йил ҳисобланади. Истиқбол молиявий режасига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг аниқлаштирилган ўрта муддатли прогнози кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда тузатиш киритилади, бунда режа даври бир йил олдинга сурилади.

Муайян йилда тузилган истиқбол молиявий режа келгуси йилларда тузиладиган молиявий режалар учун ҳеч қандай оқибатларга сабаб бўлмайди ва уларни тузишда ҳисобга олинмаслиги ҳам мумкин.

Давлат бюджетининг ўрта муддатли келажак учун мўлжалланган кўрсаткичларини лойиҳалаш навбатдаги молия йили учун мўлжалланган давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш билан бир вақтда, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ўрта муддатли стратегиясига мувофиқ амалга оширилади.

Бюджет лойиҳасини тайёрлаш босқичида молия вазирлиги навбатдаги молия йили учун мўлжалланган давлат бюджетининг асосий кўрсаткичларини бюджетлар харажатларининг ҳамда ўрта муддатли келажак учун мўлжалланган бюджетнинг макродаражадаги асосий даромадлари ва харажатлари лойиҳаларининг вазифа жиҳатидан таснифига мувофиқ ишлаб чиқади. Шу билан бир вақтда, навбатдаги молия йилида ва ўрта муддатли келажакда бюджет соҳаси ходимларининг иш ҳақини ҳамда пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақаларни индексация қилиш ҳақидаги таклифлар кўриб чиқилади.

Ушбу босқичда молия вазирлиги тегишли ҳудудий молия органларига ўрта муддатли келажакка мўлжалланган бюджетлараро муносабатларни

шакллантириш методикаси ҳақида хабар беради. Амалда ўрта муддатли лойиҳаларни ҳамда вазирликлар ва идоралардан таклифларни йиғиш ҳамда уларни ўрта муддатли бюджет лойиҳаларига бирлаштиришни молия вазирлигининг тегишли ҳудудий бошқармалари амалга оширади.

Секторлар бўйича қатъий бюджет чеклашлари доирасида харажатларни ўрта муддатли режалаштириш (МТЕР)ни жорий этиш амалга оширилган мамлакатларда ўрта муддатли бюджетни тайёрлаш марказий бюджет органи (молия вазирлиги) билан тармоқ органлари ва бюджет маблағларининг ўзга бош тақсимловчилари ўртасида яқин алоқада (иқтисодиёт вазирлиги кўмагида⁴⁰) амалга оширилади. Бу ўзаро алоқа икки томонлама хусусият касб этиши лозим.

Бюджет даромадлари ва харажатлари умумий суммасини белгилашнинг макроиқтисодий жиҳатлари дастлабки босқичда молия вазирлиги кенгайтирилган бюджет кўрсаткичлари лойиҳасини ишлаб чиқади ва ҳукуматга кўриб чиқиш учун тақдим этади. Ушбу кўрсаткичлар давлат бюджети, ҳудудий бюджетлар ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг даромадлари, жами даромадлари ҳамда фоизсиз харажатларининг прогноз миқдорларини ўз ичига олади. Бунинг учун даромадлар ва харажатлар манбаларини молиялаштириш миқдорлари белгиланади. Ҳар бир солиқ бўйича солиқ базаси айрим солиқлар йиғилишининг макроиқтисодий кўрсаткичлари ва баҳолари (одатда, тренд баҳолар) асосида белгиланади. Бюджет харажатларининг умумий миқдори ҳукумат олиб бораётган бюджет сиёсатининг устувор йўналишларидан келиб чиқиб аниқланади.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг асосий вазифалари солиқ-бюджет сиёсатининг муқобил вариантларига баҳо бериш, фискал ва монетар сиёсатни мувофиқлаштириш билан боғлиқ.

Бюджет даромадлари ва харажатларини прогнозлаштириш

⁴⁰Кўпгина ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ижтимоий-иқтисодий ва бюджет сиёсатини ишлаб чиқиш вазифаси фақат битта вазирликка юклатилган.

методологиясида эса бюджет лойихаси устида ишлашда давлат даромадлари ва харажатларининг тўғри бажарилган прогнозлари жуда муҳимдир. Бунда бюджет даромадлари ва харажатларининг ҳар бир моддасига ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, демографик вазият динамикаси, солиқ солиш, дотациялар ва нафақалар тизимларидаги қоидаларнинг ўзгариши қандай таъсир кўрсатишига баҳо бериш талаб этилади. Яхши ривожланган бюджет тизимида бюджетнинг ҳар бир моддаси бўйича даромадлар ва харажатларни белгиловчи омилларни тавсифлаш учун мураккаб математик формулалар қўлланилади. Юридик шахслардан олинadиган фойда солиғи ва жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи, шунингдек, қўшилган қиймат солиғи билан боғлиқ ҳолда математик шаклда солиқ солиш тизими қоидаларига амал қиладиган мураккаб моделлар талаб этилади.

Қоидалар тизимлари ҳеч қачон турғун бўлмайди. Солиқлар ва дотацияларни белгиловчи қоидаларга ҳар йили ўзгартириш киритилади. Бунда мазкур ўзгаришларнинг оқибатларини прогнозларда ҳисобга олишга ҳаракат қилиш лозим. Бу анча мушкул вазифа, чунки бу ерда тажрибага таяниш мумкин эмас. Янги қоида жорий этилиши натижасида фуқаролар ҳуқ-атвори қандай ўзгаришини аниқ башорат қилиш қийин. Бундан ташқари, мазкур оқибатлар қай даражада тез намоён бўлишини тахмин қилиш ҳам анча мушкул вазифа ҳисобланади. Давлат даромадлари ва харажатлари ривожланишининг аниқ прогнозларини тузиш учун аниқ математик моделлар ва ишончли статистикагина эмас, балки қоидалар ҳамда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ўзгариши натижаларини тушуниш учун зарур тажрибани ўзлаштирган ва интуицияни ўзида ривожлантирган ходимлар зарур бўлади.

Улар бюджет-сиёсий чеклашлар, шунингдек, бюджетни “юқоридан пастга” қараб шакллантириш модели қўлланилганида алоҳида аҳамият касб этади. Прогнозлар ўта сифатли бўлмаса, бу усулларни қўллаш самара бермайди. Мазкур усулларни қўллаш ҳукумат, вазирликлар ва маъмурият харажатларнинг доимо мавжуд бўладиган оғишлари учун жавобгарликни ўз

зиммасига олиши лозимлигини назарда тутади. Оғишлар жуда катта бўлса, жавобгарликни ўз зиммасига олиш мумкин бўлмайди. Бу ерда парламент аралashiши ва бюджетга уни ижро этиш жараёнида ўзгартиришлар киритишига тўғри келади. Натижада мақбул бюджет-сиёсий интизомига амалда эришилмайди.

2.2.3-расм. Давлат харажатлари ва молиявий ҳисоботнинг баҳолаш мезонлари⁴¹

Бюджет-солиқ сиёсатига доир асосий қарорларнинг қисқа ва ўрта муддатли оқибатларига баҳо бериш молиявий дастурларни тайёрлаш ҳозирги замон назариясига асосланган комплекс макроиқтисодий моделлар асосида амалга оширилиши лозим. Бу ўрта муддатли келажак учун мўлжалланган давлат бюджети параметрларини шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ўрта муддатли прогнозларини фискал сиёсатнинг ўрта муддатли кўрсаткичлари билан мувофиқлаштириш имкониятини берувчи макроиқтисодий моделини ишлаб чиқишни талаб этади. Шундай қилиб,

⁴¹ А.Аллакулиев “Нативавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” – Т.: “Fan va texnologiya”, 2013 йил, 156 бет.

моделдан бюджетни ўрта муддатли режалаштириш ва прогнозлаштириш сифатини ошириш учун фойдаланилиши мумкин.

Бундай моделга қўйиладиган асосий талаблар:

- интеграллик, яъни солиқ, бюджет, қарз ва монетар сиёсатнинг асосий макроиктисодий кўрсаткичлари, ЯИМ кўрсаткичларини бир-бири билан боғлаш;
- моделини қувватлаш ва ундан фойдаланишнинг соддалиги (ахборот базасини янгилашга қўйиладиган талабларнинг чекланганлиги, моделини ўзлаштиришга кўп вақт талаб этилмаслиги);
- моделининг мослашувчанлиги, яъни ундан турли режимларда фойдаланиш мумкинлиги (масалан, харажатлар динамикасини қайд этиш ёки бюджет балансини белгилаш; стериллаш учун зарур маблағларни ҳукуматнинг МБдаги маблағлари ҳисобидан топиш ва ҳоказо).

Шундай қилиб, асосий йўналиш уч ёки тўрт йилга мўлжалланган бюджет прогнозларини тузиш бўлса-да, вақти-вақти билан узоқроқ даврларга мўлжалланган, жамиятдаги чуқур тенденцияларга, хусусан демографик вазият динамикасига таянувчи прогнозлар ҳам талаб этилиши мумкин. Бундай ҳолларда аҳолининг ўсиши ва унинг ёш тузилиши (ўқувчилар, меҳнатга қобилиятли фуқаролар, нафақахўрлар) динамикасини қамраб олувчи ҳисоб-китоблар талаб этилиши ва келажакда иқтисодий сиёсатнинг муҳим омилларига айланиши мумкин. Бюджет харажатларини белгилашга нисбатан ёндашувларда икки асосий ёндашув мавжуд⁴².

Биринчи ёндашув вазирликларнинг уларга “юқоридан” туширилган харажатлар лимитларига мувофиқ тузилган бюджет талабларига асосланади. Бунда ахборот, қарорлар ва уларга асосланган ҳужжатлар оқими асосан “юқоридан пастга” қараб ҳаракатланади.

Иккинчи ёндашув харажатлар базавий ёки таянч даражасининг ўсишига

⁴² Внедрение среднесрочного финансового планирования в бюджетный процесс Российской Федерации - М.: Центр Фискальной Политики, 2002.

асосланади (“ўсишли бюджетни режалаштириш”).

Бу ёндашувларнинг умумий жиҳати шундаки, иккаласининг ҳам таянч нуқтаси бўлиб харажатлар базавий даражасининг ҳисоб-китоби хизмат қилади. Ўрта муддатли бюджет доирасида харажатларнинг базавий даражалари харажатларнинг ўтган йилги баҳоларини бир йил олдинга ўтказиш (аниқлаштириш) йўли билан ҳисобланади.

“Сирпанувчи бюджет” усулини амалга оширишнинг тўлиқлик даражаси ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Кўп йиллик бюджетни режалаштиришга нисбатан тўлақонли ёндашувлардан бири кўп йиллик сирпанувчи бюджетдир. Бунда ҳукумат парламентга солиқ тушумларини йиғиш ва бюджет харажатлари бўйича кўп йиллик режани тақдим этади. Мазкур ёндашув Германия ва Англияда амалга оширилган бўлиб, кўп йиллик бюджетлар қабул қилинган ёки таклиф этилаётган фискал қарорлар қийматинигина акс эттирувчи кўп йиллик прогноз баҳолари билан таққослаганда бир қанча афзалликларга эга. Энг муҳими, кўп йиллик бюджетлар бўлғуси фискал қарорлар ёки бўлғуси фискал сиёсатнинг ўта муайянлигини таъминлайди. Бундан ташқари, кўп йиллик бюджетлар бу фискал қарорлар ёки чоралар мамлакатнинг ўрта муддатли молиявий стратегиясига мувофиқ келишининг кафолати бўлиб хизмат қилади. Мазкур элементлар бирикмаси изчил ишлаб чиқилган молия сиёсатини таъминлайди.

Макроиктисодий прогнозларни ўрта муддатли бюджет жараёнига самарали татбиқ этиш учун уч даражада бир қатор институтционал ўзгаришларни амалга ошириш тавсия этилади. Жумладан:

а) молия вазирлигида макроиктисодий прогнозлаштириш ва бюджетни режалаштиришнинг ўзаро алоқасини таъминловчи экспертлар гуруҳини ташкил этиш. Бу гуруҳ учта мувофиқлаштирувчи функцияни бажаради:

- бюджетни шакллантириш жараёнида сифатли прогнозларни тайёрлашда қабул қилинадиган нисбий иқтисодий фаразлар хусусида ягона бир фикрга келиш ва уларни иқтисодий ривожланишнинг кузатилаётган ҳамда

кутилаётган тенденциялари нуқтаи назаридан қайта кўриш;

- ўрта муддатли прогнозларни бюджетни режалаштириш соҳасида ихтисослашган мутахассисларга кўриб чиқиш учун бериш, прогнозларни улар билан муҳокама қилиш ва бюджетни режалаштириш учун эҳтимол тutilган оқибатлари хусусида ягона бир фикрга келиш;

- бюджетнинг у ёки бу вариантларини амалга оширишнинг макроиқтисодий оқибатларини муҳокама қилиш, шунингдек, тескари алоқа каналларидан ахборот олиш. Бу бюджет сиёсати соҳасида келишилмаган қарорлар қабул қилиниши натижасида юзага келиши мумкин бўлган салбий ҳолатларнинг олдини олиш имкониятини беради.

б) прогнозлаштириш масалаларини муҳокама қилиш учун молия вазирлиги, иқтисодиёт вазирлиги, марказий банк ҳамда бошқа манфаатдор вазирликлар ва идораларнинг вакилларида идоралараро экспертлар гуруҳини ташкил этиш. Бу гуруҳ бир неча йил олдинга мўлжалланган макроиқтисодий прогнозлар ва тегишли давр учун бюджетни режалаштириш ўртасидаги алоқаларга доир техник масалаларни муҳокама қилиш, бу алоқаларни яхшилаш бўйича ўз фикр-мулоҳазалари ва тавсияларини таклиф этиши лозим. Бу молия вазирлиги бошқа ташкилотлар ишининг натижаларини олиш билан кифояланмасдан, техник тафсилотларни муҳокама қилиш жараёнининг тўлақонли иштирокчисига айланиши учун зарур.

в) асосан сиёсий даражада барча манфаатдор тарафлар иштирокида мунозара форумини ташкил этиш. Бундан кўзланган мақсад - уларга бир неча йил олдинга мўлжалланган макроиқтисодий прогнозлар ҳақида ахборот бериш. Бу прогнозларни амалга ошириш натижаларининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун оқибатларини ҳисобга олиш ва сиёсатнинг тегишли вариантларини танлашга кўмаклашади. Мазкур форум доирасида макроиқтисодий прогнозларни тузишнинг техник жиҳатлари эмас, балки уларнинг натижалари энг муҳим сиёсий вазифалар нуқтаи назаридан муҳокама қилинади.

Бюджетни режалаштиришнинг бу босқичида ҳар бир бюджет маблағларини тақсимловчи бўйича бюджет харажатларининг индикатив лимитлари белгиланади.

“Сирпанувчи бюджет” усули амалга оширилганида, одатда, ҳар бир тармоқ вазирлиги молиялаштириш бўйича ўз талабларини (бюджет буюртмаларини) ўзи учун белгиланган харажатларнинг лимитлари доирасида тайёрлайди. Вазирликлар бўйича харажатларнинг лимитларини молия вазирлиги давлат сиёсатининг устувор вазифалари, давлат харажатларининг умумий лимити ва ўтган йил харажатларининг аниқлаштирилган баҳоларидан келиб чиқиб белгилайди.

Бошқача айтганда, вазирликлар бўйича лимитлар харажатларнинг ўтган йилги базавий даражаларини янгилаш ва уларга фискал стратегиядаги ўзгаришларни ёки сиёсий вазифалардаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда тузатишлар киритиш йўли билан белгиланади. Бунда тармоқ вазирликлари бўйича харажатларнинг лимитлари ёки кўп йиллик бюджетнинг бутун даврига (Канада, Англия), ёки факат келгуси йилга (Германия) белгиланиши мумкин.

Тармоқ вазирликлари молиялаштиришни талаб этувчи кўп сонли лойиҳаларни киритишлари мумкин. Бюджет муассасалари қўйиб берса молиялаштириш учун жуда кўп маблағ сўрайди ва бу кўпинча бюджет тақчиллигига олиб келади. Бунга йўл қўймаслик учун ҳукумат республика даражасида ҳам, ҳудудий даражада ҳам бюджет харажатларига чеклашлар белгилаши лозим. Бу лимитлар ёки чеклашлар ҳар йили ҳукумат даромадлари кўшган ҳолда ички ва четдан жалб қилинган маблағлардан келиб чиқиб белгиланиши керак. Энг муҳими, бюджет харажатлари чеклашларининг тегишли даражасини белгилаш керак.

Шундай қилиб, бюджет маблағлари янада самарали ишлатилишини таъминлаш мақсадида, нормативлар (натурал ва молиявий) ва лимитлар қўлланилади.

Вазирликлар ўз бюджет буюртмаларини молия вазирлигига

юборадилар. Бу ерда буюртмалар кўриб чиқилади, ҳукумат молиявий стратегияси ва устувор сиёсий вазифаларга мувофиқлик нуктаи назаридан таҳлил қилинади. Тармоқ вазирликларининг талабларини мавжуд ресурслар билан мувофиқ ҳолатга келтириш учун молия вазирлиги баъзан улар билан иккала тарафни ҳам қаноатлантирадиган бир қарорга келиш учун музокаралар олиб боришга мажбур бўлади.

Ўсишли бюджетни режалаштириш муайян лимитларга асосланган бюджетни режалаштиришнинг муқобили ҳисобланади. Ўсишли бюджетни режалаштиришнинг энг соф шаклига Австралия ва Янги Зеландияда дуч келиш мумкин. Ўсишли бюджетни режалаштиришда харажатларнинг базавий даражаси харажатларнинг ўтган йилги баҳоларини янгилаш йўли билан белгиланади.

Ушбу ёндашувда вазирликлардан улар ўз бюджет лойиҳаларини харажатларнинг ўрнатилган лимитлари доирасида ишлаб чиқиш талаб қилинмайди, лекин улар ишнинг асосий йўналишлари бўйича ўз таклифларини тайёрлашлари ва бу йўналишларни амалга ошириш ресурсларнинг базавий тақсимланишидан қай тарзда фарқ қилишини кўрсатишлари талаб этилади. Бунда тармоқ вазирликлари ўз бюджетида маблағларни тежаш учун имкониятларни мустақил топишлари ва шунинг ҳисобидан янги дастурларни амалга ошириш ёки амалдаги дастурларни кенгайтиришни молиялаштиришлари лозим. Агар вазирликлар ўз бюджетлари доирасида маблағларни тежаб қолишга муваффақ бўлсалар, тежалган маблағлар уларнинг ихтиёрида қолади, яъни улардан бу маблағларни “умумий қозон”га қайтариш талаб қилинмайди. Шунинг эвазига вазирликлар ва идораларда бюджет маблағларини тежаш ва самарадорлигини оширишдан манфаатдорлик пайдо бўлади.

Бюджетни шакллантириш жараёнида бюджет буюртмаларини (вазирликлар бюджетларининг лойиҳаларини) ёки харажатларнинг кўп йиллик кўрсаткичларини тайёрлаш жараёнига молия вазирлиги раҳбарлигининг

хусусиятида ҳам жиддий фарқлар кузатилади. Масалан, Германия молия вазирлиги вазирликлар бўйича молиялаштиришнинг умумий лимитларинигина эмас, балки айрим тоифадаги харажатлар миқдорининг юқори чегарасини ҳам белгилайди. Худди шунингдек, Австрия молия вазирлиги ҳам вазирликлар бўйича харажатларнинг умумий лимитларини ва “меҳнатга ҳақ тўлаш” моддаси бўйича харажатларнинг лимитларини белгилайди. Британия Ҳамдўстлиги мамлакатлари бошқача ёндашувни қўлланади. Бу ердаресурсларни тақсимлашда вазирликларга кўпроқ эркинлик бериш бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашнинг зарурий шarti ҳисобланади.

Шундан сўнг ҳукумат давлат органлари - бюджет маблағларини тақсимловчиларнинг ҳар бирига бюджетдан маблағ ажратиш лимитларини белгилайди. Улар эса ўз навбатида, ўзларининг устувор вазифаларидан келиб чиқиб, олинган лимитларни тобе бюджет маблағларини оловчилар ўртасида тақсимлайдилар.

Ҳукумат бюджет лойиҳасининг асосий параметрларини кўриб чиққандан сўнг ижро этувчи ҳокимият ваколатли органи навбатдаги молия йилида давлат бюджетидан молиялаштирилиши лозим бўлган давлат мақсадли дастурлари⁴³ рўйхатини шакллантиради, келгуси йилда ва ўрта муддатли келажакда уларни молиялаштириш ҳажмларини келишади.

Давлат мақсадли дастурларини ишлаб чиқиш, тасдиқлаш ва амалга ошириш тартиби мамлакат ҳукуматининг қарори билан белгиланади. Навбатдаги йил учун бюджет лойиҳасини тайёрлаш жараёнида давлат мақсадли дастурлари рўйхатини ишлаб чиқиш ва шакллантириш ижро этувчи ҳокимият органи - бюджет маблағларини тақсимловчи томонидан ўрта муддатли даврга мўлжалланган мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясига мувофиқ амалга оширилади.

⁴³Мақсадли дастур - ижро этувчи ҳокимият муайян органи ваколатларига кирувчи қарорлар доирасида ижтимоий муҳим натижаларга эришишга қаратилган ўзаро боғланган тадбирлар мажмуи.

Тасдиқлаш ва бюджет маблағлари ёки давлат бюджетдан ташқари жамғармаси маблағлари ҳисобидан молиялаштириш учун таклиф қилинаётган ўрта муддатли мақсадли дастур қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим:

- дастур параметрларини техник-иқтисодий асослантиришни;
- ўрта муддатли келажақда эришилиши лозим бўлган мақсадли параметрларни;
- мақсадли дастурни амалга оширишнинг кутилаётган ижтимоий-иқтисодий (экологик) натижалари прогнозини;
- мақсадли дастурларни молиялаштириш ҳажмлари ва манбаларини йиллар бўйича тақсимлаш ҳақидаги маълумотларни.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштириладиган мақсадли дастур молиялаштириш ҳажмлари ва манбаларини йиллар бўйича тақсимлаш ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олиши лозим. Бу талаб амалда бюджет жараёнига кўп йиллик бюджетлаштириш унсурини киритади.

Олдинги молия йилларида бюджетлар таркибида тасдиқланган мақсадли дастурларнинг молиялаштириш навбатдаги молия йилидан олдинги йилларда очилган лойиҳаларида қуйидагилар кўрсатилади:

- кўрсатилган дастурларнинг ҳар бирини тасдиқлашда қабул қилинган давлат бюджети маблағларининг тақсимланишига мувофиқ навбатдаги молия йили учун мўлжалланган молиялаштириш ҳажми;
- мамлакат ҳукумати навбатдаги молия йили учун мўлжалланган давлат бюджети тўғрисидаги қонун лойиҳаси таркибида таклиф қилган навбатдаги молия йили учун молиялаштириш ҳажми;
- кўрсатилган дастурларнинг ҳар бирини тасдиқлашда қабул қилинган жадвалга мувофиқ ўтган йиллар учун, шунингдек, жорий молия йили учун молиялаштириш ҳажми;
- ўтган йиллар учун амалда молиялаштириш ҳажми, шунингдек, жорий молия йилида кутилаётган молиялаштириш;

- кўрсатилган дастурларнинг ҳар бирини тасдиқлашда қабул қилинган жадвалга мувофиқ навбатдаги молия йилидан кейин келувчи молия йиллари учун мўлжалланган молиялаштириш ҳажми;
- навбатдаги молия йилидан кейин келувчи молия йиллари учун мўлжалланган молиялаштириш ҳажми.

Мақсадли дастурлар қабул қилинганидан сўнг ижро этувчи ҳокимиятда юзага келадиган бирдан-бир мажбурият - уни навбатдаги йил учун ва узоқ муддатли келажак учун бюджет лойиҳаларини тайёрлашда ҳисобга олиш зарурияти, лекин бунда у деярли чекланмаган эркинликка эга бўлган ҳолда ижро этувчи ҳокимият ваколатли органи навбатдаги молия йилида давлат бюджетида молиялаштирилиши лозим бўлган давлат мақсадли дастурлари рўйхатини шакллантиради, келгуси йилда ва ўрта муддатли келажакда уларни молиялаштириш ҳажмларини келишади.

2.3. Ўзбекистонда бюджетни ўрта муддатга режалаштириш амалиётига ўтишнинг умумий шарт-шароитлари ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Ўрта муддатли келажакда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши давлат ресурсларини тақсимлаш ва улардан фойдаланиш имкониятларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ. Бунда давлат бюджети айни вақтда прогнозларнинг бир қисми сифатида шакллантирилиши лозим. Бунда мазкур бюджет доирасида қўйилган мақсадларга эришиш учун бюджет имкониятларини мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнозлари билан яқинлаштириш йўллари аниқланади.

Ўзбекистонда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этиш шартлари сифатида қуйидагилар белгиланди⁴⁴:

- ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини ташкил этишнинг бош шarti миллий даражада макроиқтисодий барқарорликка эришиш;

⁴⁴ Концептуальные и методологические аспекты применения новых подходов в планировании бюджета. /ПРООН/ Ташкент/ 2008 г. с.37.

– иқтисодий ўсиш давлат томонидан изчил иқтисодий сиёсат олиб бориш йўли билан рағбатлантирилиши лозимлигини тушуниш ва у инсонни ривожлантириш манфаатларига қараб мўлжал олишини таъминлаш. Шу нуқтаи назардан, бюджет-солиқ сиёсати иқтисодий ўсиш натижаларини бюджет йили доирасидан ташқарисида эришилиши мумкин бўлган қўйилган аниқ мақсадларга эришишга йўналтиришнинг муҳим воситаларидан бири сифатида қаралади.

– иқтисодий ўсиш ва аҳоли фаровонлигини оширишнинг юқори даражадаги суръатларини таъминлаш учун ҳукумат реал сектор ва ижтимоий соҳани ривожлантириш соҳасида бир қанча мақсадли дастурлар ишлаб чиққан ва улар амалга оширилмоқда. Бу дастурлар ўзаро боғлиқ ва ҳар йили давлат бюджетини шакллантириш ва тақсимлаш параметрлари билан мувофиқлаштирилади. Аммо, бюджетни ҳар йиллик асосда шакллантириш қўйилган мақсадларга эришиш учун бюджет ресурсларини тақсимлаш динамикаси ва тенденцияларини олдиндан қўриш имкониятини бермайди. Бу энг аввало, бир йил мобайнида олиб бориладиган бюджет-солиқ сиёсатининг торлиги билан боғлиқ. Мазкур сиёсат бюджетнинг бир йил доирасидан ташқаридаги имкониятларига баҳо бериш имконини бермайди, бу эса бюджет истикболда аниқ мўлжал олишига монелик қилиши мумкин.

БМТнинг Тараққиёт Дастури лойихаси доирасида 2007-2009 йилларда давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш стратегияси урғуни харажатларни бошқаришдан натижаларни бошқаришга кучиришни назарда тутди. Ушбу лойиха доирасида Молия вазирлиги 2008-2010 йилларга мўлжалланган бошланғич экспериментал ўрта муддатли бюджет стратегиясидан фойдаланди. Мазкур стратегия Молия вазирлигига бўлғуси даврлар учун фискал сиёсат чораларининг оқибатларини ва харажатларнинг базавий даражаларига сиёсат янги чораларининг таъсирини аниқлашга ёрдам берди. Ўрта муддатли бюджет стратегиясидан фойдаланиш борасидаги ишлардан кейинги бюджетларни тайёрлаш жараёнида фойдаланиш ва уни

тўлақонли лойиҳа даражасига етказиш назарда тутилди. Бундан кўзланган мақсад - барқарор йиллик бюджетни таъминлаш, бюджетнинг капитал ва жорий харажатлари ҳисобини юритишни яхшилаш, йиллик бюджетни тузиш бўйича таклифлар учун молиявий харажатларнинг лимитларини белгилашдан иборат.

Бунда тармоқ вазирликлари ўрта муддатли бюджет стратегиясини кейинги йилларга мўлжалланган бюджетни тайёрлашга юқоридан қуйига тушириладиган экспериментал дастурлар асосида киритадилар. Бу иш Молия вазирлиги ва танланган тармоқ вазирликларида амалга оширилган бошланғич экспериментал лойиҳа натижаларига асосланиши лозим. Бунда бюджет таклифларида сиёсат чораларининг мақсадлари, устувор йўналишлари ва натижаларига кўпроқ эътибор берилиши, харажатлар меъёрларидан фойдаланишнинг аҳамияти пасайтирилиши лозим бўлади. Дастур асосида бюджетлаштириш тўлиқ экспериментал лойиҳа самарали амалга оширилганидан, ахборот тизимини ўз ичига олган бюджетни ижро этиш ғазначилик тизимини тўлиқ жорий этиш якунланганидан кейингина режалаштирилиши мумкин бўлади.

Ўзбекистон Мингйиллик Ривожланиш Мақсадларига эришиш бўйича мажбуриятлар олган, чунки Мингйиллик Ривожланиш Мақсадларига давлат аҳоли фаровонлигини ошириш масалаларини ечиш доирасида ислохотларнинг дастлабки даврининг ўзида олдиға қўйган ва бюджет стратегиясини ишлаб чиқишда ҳисобға олган ривожланиш мақсад ва вазифалари билан муштаракдир. Бунда бюджет стратегиясини амалга ошириш Мингйиллик Ривожланиш Мақсадларига эришишда 2010 йилгача жиддий юксалиш юз беришиға ва 2015 йилға бориб Мақсадларнинг аксариятиға эришилишиға кўмаклашиши режалаштирилган эди. Бу давлат бюджети харажатлари ўлчаш мумкин бўлган аниқ натижаларға боғлаб уч йил муддатға режалаштирилиши лозимлигини аңлатади. Бюджет сиёсати ва ижтимоий сиёсатнинг амалга оширилиши бюджет соҳаси ходимлари ва пенсионер (нафақахўр)ларнинг реал

даромадлари ўсишига, шунингдек соғлиқни сақлаш ва таълимнинг сифати ошишига олиб келиши лозим.

Ўзбекистонда 2007 йилдан бошлаб БМТТараққиёт Дастурининг «Давлат молияси бошқаришни ислоҳ этиш» лойиҳаси доирасида давлат молия тизимини такомиллаштириш бўйича ишлар олиб борилмокда. Лойиҳа доирасида Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил учун ва ўрта муддатли келажакка мўлжалланган бюджет стратегиясининг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган эди, шунингдек бюджетни режалаштиришда янгича ёндашувларни қўллашнинг Концептуал ва методологик жиҳатлари тайёрланди. Ушбу тадқиқотларнинг мақсади сифатида 2008 йил учун ва ўрта муддатли келажакка (2009-2010 йилларга) мўлжалланган бюджет стратегияси йўналишларини ва жамланган бюджет прогнозини ишлаб чиқиш белгиланган эди. Аммо, бу жараёнлар ҳозирча режадан нарига ўтгани йўқ.

Шундай қилиб, ўрта муддатли бюджетлаштиришни амалга жорий этишга:

- ҳукумат иқтисодий сиёсатининг ўрта муддатли устувор вазифаларидан келиб чиқиб бюджет маблағларини сарфлаш стратегиясини ишлаб чиқиш;
- бюджет маблағларини сарфлашнинг унумдорлик даражасини ошириш;
- бош тақсимловчиларнинг мустақиллиги ва жавобгарлигини кучайтириш йўли билан эришиш назарда тутилган.

- “Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти” категориясининг услубий, ташкилий ва ҳукукий жиҳатларини аниқ тушуниш, ушбу асосда бюджетга доир муносабатлар мажмуи изчил фаолият кўрсатиши ва ривожланиши учун ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг таъсирчан воситасини яратишга ўтиш, Ўзбекистонда мавжуд бюджет жараёнини ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти принципларига асосланадиган замонавий бюджет жараёнига айлантириш бўйича чора-тадбирларни босқичма-босқич ва изчил амалга ошириш зарур.

Бунинг учун бир қанча услубий ёндашувлар, муддатлар, амалдаги

қонунчилик қоидаларини қайта қуриш, шунингдек, янги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни яратиш ва ўрта муддатли бюджетлаштиришни изчил жорий этиш талаб қилинади. Шу билан бир вақтда, ўрта муддатли режалаштириш имкониятлари анча узоқ муддатларда ва Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг барқарорлиги ва изчиллиги шароитларида рўёбга чиқарилиши мумкин.

2.3.1-расм. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида дастурли ёндошув тизими босқичлари⁴⁵

Ўзбекистонда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини самарали жорий этишнинг асосий шартлари ва мўлжаллари қуйидагилардир:

1. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини ижтимоий харажатларни бошқариш соҳасида белгиланган муддатлар билан шу жумладан йиллик бюджет циклида синхронлаштириш зарурияти, зеро ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг асосий мақсади - сиёсат ва устувор вазифаларни амалга ошириш учун янада мустаҳкам замин яратиш. Бунга “сирпанувчи уч йиллик” жараёнини жорий этиш йўли билан эришиш мумкин.

⁴⁵ Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Бунда бир циклнинг 2 ва 3 йиллари кейинги циклнинг 1 ва 2 йиллари бошига айланади. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти бунга икки цикл ўртасида изчил алоқа мавжуд бўлган ҳолдагина эришиши мумкин. Айрим ҳолатлар юз бериши режаларда оғишларга сабаб бўлиши ва 2-3 йил режаларига ўзгартиришлар киритишни талаб этиши мумкин, лекин бунинг учун сабаблар аниқ ва равшан бўлиши керак. Айтиш керакки, ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини тайёрлашда 2 ва 3 режалар учун аниқ режаларни белгилаш ва йиллар ўртасидаги алоқаларни аниқроқ тушунтириш лозим. Бу мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши устувор вазифаларининг узоқ муддатли муфассал таҳлили сифатли тайёрланишига боғлиқ бўлади ва ижтимоий хизматлар кўрсатишнинг маблағлар бўйича қулай йўналишини танлашни белгилайди.

2. Даромадлар олиш ёки харажатларни амалга ошириш прогнозидан оғиш рискинни бошқариш таомилларини белгилаш. Прогнозлар ва харажатлар лимитлари мумкин қадар реалистик бўлиши учун ўта оптимизмдан ҳам, пессимизмдан ҳам узоқ юриш керак. Бунинг учун тайёрланган харажатлар режаларида оғишларга ўз вақтидан чора кўришнинг ишончли таомилларига эга бўлиш лозим.

3. Бир циклдан бошқа циклга ўтишда харажатлар лимитлари мумкин қадар барқарор бўлиши керак ва бу лимитлар даражасининг молиявий доирада қатъий белгиланган сиёсат ва устувор вазифалар билан изчил алоқаси мавжуд бўлиши лозим. Харажатлар лимитларида оғишларнинг кўплиги харажатларни режалаштириш ва бюджетни ижро этиш қоникарсиз бўлишига олиб келади. Бир циклдан бошқа циклга ўтишда ўзгаришлар минимал бўлиши ва ташқи омиллардаги ўзгаришларни ва конкрет сиёсий ўзгаришларни акс эттириши лозим. Бунинг учун қуйидагиларни амалга ошириш талаб этилади:

- ўрта муддатли режалаштириш циклининг дастлабки босқичида харажатларнинг реал ва барқарор лимитларини кўп йиллик бюджетлар лойиҳаларининг ўта аниқ моделлари асосида белгилаш;

– прогнозлаштирилган даромадлардан оғишлар юз берганида ҳаракатларнинг аниқ ва тушунарли жараёнини олдиндан белгилаш мақсадида рискларни бошқариш режасини тайёрлаш. Бу ҳолда харажатлар лимитлари мавжуд ресурсларнинг реалистик ҳажми доирасида белгиланиши мумкин. Бунда харажатлар лимитларини белгилаш жараёни очик ва ошкора бўлиши, муайян параметрлар ҳамда омилларга асосланиши, уларга ҳар қандай ўзгартиришлар киритиш аниқ ва объектив заруриятни талаб этиши лозим;

– харажатларга оид мажбуриятлар реестрини яратиш ва уни бюджет жараёни билан боғлаш ҳамда мавжуд бюджет маблағлари доирасида қайси мажбуриятлар ва қай даражада бажарилиши мумкинлигига баҳо бериш.

4. Мавжуд ресурсларга ва харажатларга оид талабларга баҳо беришда асос бўладиган ахборот оқимларининг ишончлилиги ва ўз вақтида олиниши. Маълумотлар ишончли эмаслиги бир циклдан бошқа циклга ўтишда беқарорликка олиб келади. Бу жорий ва бўлғуси вазиятни нотўғри тушунишга асосланувчи лойиҳалар ва қарорлар қабул қилиш учун яхши таянч нуқтаси бўлмайди. Ахборот оқимлари маълумотларининг ишончлилигини таъминлашда статистик маълумотлар олиш, уларни солиштириш ва сифатни назорат қилиш жараёнларини қайта кўриш ишларини кучайтириш биринчи даражали аҳамият касб этади.

5. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий (асосий) харажатларнинг ўзгармас устуворликларини танқидий таҳлил қилишга стимуллар яратиши лозим. У нисбатан муҳимроқ янги мажбуриятларни молиялаштириш учун жорий харажатлардан маблағларни ажратиш имкониятини кўриб чиқишга рағбатлантириши, эскирган ва самарасиз мақсадларга харажатлар тақсимланишининг олдини олиши керак. Шу сабабли қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

– дастурларнинг мақсадларига эришиш учун дастурларнинг амалдаги мажбуриятларга ва таклиф қилинаётган янги мажбуриятларга дахлдор ресурслари Ўртасида маблағларни янада аниқроқ ажратиш ва тақсимлаш;

- ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини тайёрлашда тадбирлар қийматининг ишончли ҳисоб-китобини ўтказиш. Бу энг муҳим дастурлар давлат сиёсатининг устувор вазифаларига мувофиқ биринчи навбатда бажарилиши учун бюджет маблағларини даражалаштириш жараёнини енгиллаштиради;

- бюджетнинг ошқоралигини ва натижалар ҳақидаги ахборотнинг очиқлигини таъминлаш бўйича аниқ талаблар қонун даражасида белгиланмаган бўлса-да, мазкур омил натижага йўналтирилган бюджетни ўрта муддатли режалаштириш технологиясига ўтишда биринчи даражали аҳамият касб этади. Ечим сифатида бюджетнинг очиқлигини таъминлаш бўйича батафсил талабларни, шу жумладан, молия органларининг ахборот порталларини ташкил этиш, ахборотни ифодалаш шакли ва аҳоли билан ўзаро алоқаларга қўйиладиган талабларни шакллантириш таклиф қилинади;

- бюджетни ҳисоб-китоб қилиш, дастурларни таҳлил қилиш, унумдорликни кузатиш жараёнларининг формаллаштирилган тавсифи бўйича батафсил услубий тавсияларга эга бўлиш керак. Жараёнлар тавсифини мамлакат даражасида ишлаб чиқишни ташкил этиш, норматив-ҳуқуқий асосга киритиш, андоза лойиҳалар доирасида минтақаларни жалб қилиш тавсия этилади.

6. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини харажатларга оид янги мажбуриятлар учун дастурларни танлашнинг стратегик доирасини таъминлаши ва бу мажбуриятларнинг мамлакатни ривожлантириш стратегияси ҳамда унга эришиш мақсадлари билан алоқасини кўрсатиши лозим. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти сиёсат, стратегия ва бюджетдан маблағ ажратишни бирлаштиришга ҳаракат қилади. У стратегиялар ўртасида ҳам, мазкур стратегиялар доирасида айрим мажбуриятлар ўртасида ҳам, молиялаштириш манбаларидан қатъи назар, муросага келиш йўлларини қидириши керак. Бунинг учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш талаб этилади:

- Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли стратегиясини тайёрлашни ташкиллаштириш ва ҳукумат ресурсларга оид ўрта муддатли чеклашларни ҳисобга олган ҳолда бюджет сиёсати муқобилларини танлаши жараёнини белгилаш;

- молиявий ва бошқарув стратегиясини таъминлаш учун умумий молиявий доирани белгилаш ва амалга ошириш;

- вазирликлар ва идораларга тармоқ сиёсатини тайёрлаш ҳамда ўрта муддатли бюджет дастурларини ишлаб чиқиш учун зарур бюджет-иқтисодий таҳлил амалга оширишга қўйиладиган талабларни белгилаш.

7. Маъқулланган харажатларга оид янги мажбуриятлар бюджетни самарали ижро этиш учун жавобгарликни белгилашга асос сифатида аниқ бўлиши учун ўрта муддатли бюджетлаштириш ва бюджет жараёни муштарак бўлиши керак. Ҳар қандай бюджет тизимида харажатларга бўлган эҳтиёжлар уларни молиялаштириш учун мавжуд ресурслардан ортиқ бўлади. Харажатларни тасдиқлаш борасида аниқлик мавжуд бўлмаса, амалга ошириш самарасиз бўлади, ресурслар беҳуда совурилади. Реал натижаларга эришиш учун жавобгарликни кучайтириш мақсадида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш талаб этилади:

- ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётига асосланган бюджет таклифларини таърифлашда ва харажатларга доир янги таклифларни белгилашда раҳбарият ва сиёсий жараён иштирокчилари самарали катнашишлари лозим, зеро ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида ресурсларни сафарбар этиш ва тақсимлаш юзасидан янада самарали қарорлар қабул қилишни назарда тутати;

- жамиятнинг фаол сиёсий иштирокини ташкил этиш, шу жумладан, сиёсий вазифалар бўйича қарорларни очиқ қабул қилиш - масалан, парламент аъзолари учун амалий семинарларни мунтазам ўтказиш воситасида;

- дастурларнинг сиёсий вазифаларга мувофиқлигини ва 3 йил мобайнида мавжуд бўлган ресурслар реалистик тушунилишини таъминлаш;

- бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш. Тежаб қолинган маблағлар бюджетлаштиришнинг бошқа устувор йўналишларини ривожлантириш мақсадида қайта тақсимланиши мумкин;

- ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини амалга ошириш жараёни устидан сурункали мониторингни ташкил этиш.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида амалга ошириладиган кўпгина жараёнлар ўзгаради, шу қаторда, бюджет маблағларига қўйиладиган талаблар ҳам ўзгаради, улар қуйидагилардан иборат:

- адекватлик: кўрсаткич мақсадга эришиш ёки вазифани ҳал этиш йўлидаги тараққиётни аниқ тавсифлаши ва юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг барча муҳим жихатларини қамраб олиши лозим;

- объективлик: ҳисобот қийматларининг яхшиланиши ишларнинг ҳақиқий ҳолати ёмонлашган ҳолдагина юз бериши мумкин бўлган кўрсаткичлардан фойдаланишга йўл қўйилмайди;

- тушунарлилиқ: кўрсаткичи таърифи ушбу соҳа мутахассисларига ҳам, бошқаларга ҳам тушунарли бўлиши керак;

- ишончлилиқ: бошланғич ахборотни йиғиш ва унга ишлов бериш усули олинган маълумотларнинг аниқлигини мустақил мониторинг ва дастурга баҳо бериш жараёнида текшириш имкониятини бериши лозим;

- тежамлилиқ: ҳисобот маълумотларини олиш мумкин қадар кам харажатлар билан амалга оширилиши лозим; қўлланилаётган кўрсаткичлар имкон қадар ахборотни йиғиш ва унга ишлов беришнинг мавжуд дастурларига асосланиши керак;

- қиёсийлиқ: кўрсаткичларни танлаш маълумотларни узлуксиз жамғариш ва айрим даврлар учун, шунингдек, имкониятга қараб, халқаро амалиётда қўлланиладиган кўрсаткичлар билан уларнинг қиёсийлигини таъминлаш заруриятидан келиб чиқиб амалга оширилиши лозим;

- ўз вақтидалиқ ва мунтазамлик: ҳисобот маълумотлари аниқ белгиланган

даврийлик билан ҳамда ахборотни йиғиш ва ундан фойдаланиш муддати ўртасида маълум вақт оралиғи билан олиниши лозим;

- аниқлик: кўрсаткични ўлчашдаги хатоликлар бюджетни режалаштириш субъектининг фаолият натижалари ҳақида нотўғри тасаввур ҳосил бўлишига олиб келмаслиги керак;

- ноёблик: мақсадга эришиш кўрсаткичлари ушбу мақсадга тегишли бўлган айрим вазифаларнинг ечимини тавсифловчи бир нечта кўрсаткичлар бирикмасидан иборат бўлмаслиги керак.

Мазкур боб бўйича хулоса қилиб айтганда, ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти макродаражада иқтисодий тизимли режалаштириш, таҳлил этиш, прогнозлаштириш, истиқбол кўрсаткичларини аниқлик даражасини ошириш, давлат ва бюджет хизматлари соҳасида сифат ва миқдор кўрсаткичларининг унумдорлигини янада ошириш, бюджетдан маблағ олувчи ва бюджет ташкилотлари масъулияти ва жавобгарлигини ошириш каби бир қатор муамолари ва масалалари жараёнларни ечишга кўмаклашади.

Биз мазкур бобда илмий ишимизга алоқадор бўлган макродаражадаги ислохотлар ҳолатларини ўрганиб чиқишга муваффақ бўлдик. Эндиги вазифамиз илмий ишимиз объектининг самарадорлиги ва мувофқиятини белгиловчи омиллар билан қандай фаолият кўрсатаётганлигини иқтисодий таҳлил қилиш орқали ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этиш босқичлари билан танишамиз.

III бoб. ЎРТА МУДДАТЛИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ АМАЛИЁТИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕТОДОЛОГИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида бюджет жараёнини комплекс равишда мослаштириш масалалари

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиёти категориясининг услубий, ташкилий ва ҳуқуқий жиҳатларини аниқ тушуниш, ушбу асосда бюджетга доир муносабатлар мажмуи изчил фаолият кўрсатиши ва ривожланиши учун бюджетни ўрта муддатли режалаштиришнинг таъсирчан воситасини яратиш, мамлакатда мавжуд бюджет жараёнини ўрта муддатли бюджетлаштириш принципларига асосланадиган замонавий бюджет жараёнига айлантириш бўйича чора-тадбирларни босқичма-босқич ва изчил амалга ошириш зарур.

Бунинг учун бир қанча услубий ёндашувлар, муддатлар, амалдаги қонунчилик қоидаларини қайта кўриш, шунингдек, янги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни яратиш ва ўрта муддатли бюджетлаштиришни изчил жорий этиш талаб қилинади. Шу билан бир вақтда, ўрта муддатли режалаштириш имкониятлари анча узoқ муддатларда ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг барқарорлиги ҳамда изчиллиги шароитларида руёбга чиқарилиши мумкин.

Мамлакатда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётинини самарали жорий этишнинг асосий шартлари қуйидагилардир:

1) ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини ижтимоий харажатларни бошқариш соҳасида белгиланган муддатлар билан шу жумладан йиллик бюджет циклида синхронлаштириш зарурияти, зеро ўрта муддатли бюджетлаштиришнинг асосий мақсади - сиёсат ва устувор вазифаларни амалга ошириш учун янада мустаҳкамроқ замин яратиш. Бунга “сирпанувчи уч йиллик” жараёнини жорий этиш йўли билан эришиш мумкин бўлади. Бунда бир циклнинг 2 ва 3 йиллари кейинги циклнинг 1 ва 2 йиллари бошига айланади. Ўрта муддатли бюджетлаштириш бунга икки цикл ўртасида изчил

алоқа мавжуд бўлган ҳолдагина эришиши мумкин. Айрим ҳолатлар юз бериши режаларда оғишларга сабаб бўлиши ва 2-3 йил режаларига ўзгартиришлар киритишни талаб этиши мумкин, лекин бунинг учун сабаблар аниқ ва равшан бўлиши керак. Айтиш мумкин, бу сабаблар ўрта муддатли бюджетлаштиришни тайёрлашда 2 ва 3 режалар учун аниқ режаларни белгилаш ва йиллар ўртасидаги алоқаларни аниқроқ тушунтириш лозим. Бу мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши устувор вазифаларининг узоқ муддатли муфассал таҳлили сифатли тайёрланишига боғлиқ бўлади ва ижтимоий хизматлар кўрсатишнинг маблағлар бўйича қулай йўналишини танлашни белгилайди.

2) Даромадлар олиш ёки харажатларни амалга ошириш прогнозидан оғиш рискинни бошқариш таомилларини белгилаш. Прогнозлар ва харажатлар лимитлари мумкин қадар реалистик бўлиши учун ўта оптимизмдан ҳам, пессимизмдан ҳам узоқ юриш керак. Бунинг учун тайёрланган харажатлар режаларида оғишларга ўз вақтидан чора кўришнинг ишончли чораларига эга бўлиш лозим.

3) Бир циклдан бошқа циклга ўтишда харажатлар лимитлари мумкин қадар барқарор бўлиши керак ва бу лимитлар даражасининг молиявий доирада қатъий белгиланган сиёсат ва устувор вазифалар билан изчил алоқаси мавжуд бўлиши лозим. Харажатлар лимитларида оғишларнинг кўплиги харажатларни режалаштириш ва бюджетни ижро этиш қониқарсиз бўлишига олиб келади. Бир циклдан бошқа циклга ўтишда ўзгаришлар минимал бўлиши ва ташқи омиллардаги ўзгаришларни ва конкрет сиёсий ўзгаришларни акс эттириши лозим. Бунинг учун қуйидагиларни амалга ошириш талаб этилади:

- ўрта муддатли режалаштириш циклининг дастлабки босқичида харажатларнинг реал ва барқарор лимитларини кўп йиллик бюджетлар лойиҳаларининг ўта аниқ моделлари асосида белгилаш;
- прогнозлаштирилган даромадлардан оғишлар юз берганида ҳаракатларнинг аниқ ва тушунарли жараёнини олдиндан белгилаш мақсадида

рисklarни бошқариш режасини тайёрлаш. Бу ҳолда харажатлар лимитлари мавжуд ресурсларнинг реалистик ҳажми доирасида белгиланиши мумкин. Бунда харажатлар лимитларини белгилаш жараёни очик ва ошкора бўлиши, муайян параметрлар ҳамда омилларга асосланиши, уларга ҳар қандай ўзгартиришлар киритиш аниқ ва объектив заруриятни талаб этиши лозим;

- харажатларга оид мажбуриятлар реестрини яратиш ва уни бюджет жараёни билан боғлаш ҳамда мавжуд бюджет маблағлари доирасида қайси мажбуриятлар ва қай даражада бажарилиши мумкинлигига баҳо бериш.

4) Мавжуд ресурсларга ва харажатларга оид талабларга баҳо беришда асос буладиган ахборот оқимларининг ишончлилиги ва ўз вақтида олиниши. Маълумотлар ишончли эмаслиги бир циклдан бошқа циклга ўтишда беқарорликка олиб келади. Бу жорий ва булғуси вазиятни нотўғри тушунишга асосланувчи лойиҳалар ва қарорлар қабул қилиш учун яхши таянч нуқтаси бўлмайди. Ахборот оқимлари маълумотларининг ишончлилигини таъминлашда статистик маълумотлар олиш, уларни солиштириш ва сифатни назорат қилиш жараёнларини қайта кўриш ишларини кучайтириш биринчи даражали аҳамият касб этади.

5) Ўрта муддатли бюджетлаштириш жараёни жорий (асосий) харажатларнинг ўзгармас устуворликларини танқидий таҳлил қилишга стимуллар яратиши лозим. У нисбатан муҳимроқ янги мажбуриятларни молиялаштириш учун жорий харажатлардан маблағларни ажратиш имкониятини кўриб чиқишга рағбатлантириши, эскирган ва самарасиз мақсадларга харажатлар тақсимланишининг олдини олиши керак. Шу сабабли, қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- дастурларнинг мақсадларига эришиш учун дастурларнинг амалдаги мажбуриятларга ва таклиф қилинаётган янги мажбуриятларга дахлдор ресурслари ўртасида маблағларни янада аниқроқ ажратиш ва тақсимлаш;

- ўрта муддатли бюджетлаштиришни тайёрлашда тадбирлар қийматининг ишончли ҳисоб-китобини ўтказиш. Бу энг муҳим дастурлар давлат

сиёсатининг устувор вазифаларига мувофиқ биринчи навбатда бажарилиши учун бюджет маблағларини даражалаштириш жараёнини енгиллаштиради;

- бюджетнинг ошкоралигини ва натижалар ҳақидаги ахборотнинг очиқлигини таъминлаш бўйича аниқ талаблар қонун даражасида белгиланмаган бўлса-да, мазкур омил натижавийликка йўналтирилган бюджетни ўрта муддатли режалаштириш технологиясига ўтишда биринчи даражали аҳамият касб этади. Масаланинг ечими сифатида бюджетнинг очиқлигини таъминлаш бўйича батафсил талабларни, шу жумладан, молия органларининг ахборот порталларини ташкил этиш, ахборотни ифодалаш шакли ва аҳоли билан ўзаро алоқаларга қўйиладиган талабларни шакллантириш таклиф қилинади;

- бюджетни ҳисоб-китоб қилиш, дастурларни таҳлил қилиш, унумдорликни кузатиш жараёнларининг формаллаштирилган тавсифи бўйича батафсил услубий тавсияларга эга бўлиш керак. Жараёнлар тавсифини мамлакат даражасида ишлаб чиқишни ташкил этиш, норматив-ҳуқуқий асосга киритиш, пилот лойиҳалар доирасида минтақаларни жалб қилиш тавсия этилади.

б) ўрта муддатли бюджетлаштириш жараёни харажатларга оид янги мажбуриятлар учун дастурларни танлашнинг стратегик доирасини таъминлаши ва бу мажбуриятларнинг мамлакатни ривожлантириш стратегияси ҳамда унга эришиш мақсадлари билан алоқасини кўрсатиши лозим. Ўрта муддатли бюджетлаштириш сиёсат, стратегия ва бюджетдан маблағ ажратишни бирлаштиришга ҳаракат қилади. У стратегиялар ўртасида ҳам, мазкур стратегиялар доирасида айрим мажбуриятлар ўртасида ҳам, молиялаштириш манбаларидан катъи назар, муроса йўлларини қидириши керак. Бунинг учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш талаб этилади:

- мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли стратегиясини тайёрлашни ташкиллаштириш ва ҳукумат ресурсларга оид ўрта муддатли чеклашларни ҳисобга олган ҳолда бюджет сиёсати муқобилларини

танлаши жараёнини белгилаш;

- молиявий ва бошқарув стратегиясини таъминлаш учун умумий молиявий доирани белгилаш ва амалга ошириш;

- вазирликлар ва идораларга тармоқ сиёсатини тайёрлаш ҳамда ўрта муддатли бюджет дастурларини ишлаб чиқиш учун зарур бюджет-иқтисодий таҳлил амалга оширишга қўйиладиган талабларни белгилаш.

7) Маъқулланган харажатларга оид янги мажбуриятлар бюджетни самарали ижро этиш учун жавобгарликни белгилашга асос сифатида аниқ бўлиши учун ўрта муддатли бюджетлаштириш ва бюджет жараёни муштарак бўлиши керак. Ҳар қандай бюджет тизимида харажатларга бўлган эҳтиёжлар уларни молиялаштириш учун мавжуд ресурслардан ортиқ бўлади. Харажатларни тасдиқлаш борасида аниқлик мавжуд бўлмаса, амалга ошириш самарасиз бўлади, ресурслар беҳуда совурилади. Реал натижаларга эришиш учун жавобгарликни кучайтириш мақсадида қуйидаги тадбирларни амалга ошириш талаб этилади:

- ўрта муддатли бюджетлаштиришга асосланган бюджет таклифларини таърифлашда ва харажатларга доир янги таклифларни белгилашда раҳбарият ва сиёсий жараён иштирокчилари самарали қатнашишлари лозим, зеро ўрта муддатли бюджетлаштириш ресурсларни сафарбар этиш ва тақсимлаш юзасидан янада самаралироқ қарорлар қабул қилишни назарда тутди;

- жамиятнинг фаол сиёсий иштирокини ташкил этиш, шу жумладан, сиёсий вазифалар бўйича қарорларни очик қабул қилиш - масалан, парламент аъзолари учун амалий семинарларни мунтазам ўтказиш воситасида;

- дастурларнинг сиёсий вазифаларга мувофиқлигини ва 3 йил мобайнида мавжуд бўлган ресурслар реалистик тушунилишини таъминлаш;

- бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш. Тежаб қолинган маблағлар бюджетлаштиришнинг бошқа устувор йўналишларини ривожлантириш мақсадида қайта тақсимланиши мумкин;

– ўрта муддатли бюджетлаштиришни амалга ошириш жараёни устидан сурункали мониторингни ташкил этиш.

Амалда давлат бюджети давлат маблағларидан конкрет фойдаланиш режаси ҳисобланади. Айни шу режани амалга ошириш чоғида бюджет харажатларининг самарадорлигини аниқлаш зарурияти туғилади. Бу қуйидаги саволларга жавоб топишни назарда тутди: давлат пуллари нимага сарфланди, бу харажатлар қандай натижа берди, пировард натижалар ва амалга оширилган харажатларнинг ўзаро нисбати қандай?

Бюджет харажатларининг самарадорлиги кенг тушунча бўлиб, у иқтисодий баҳолардан ташқари ижтимоий ва сиёсий баҳоларни ҳам ўз ичига олади. Шу сабабли, уларнинг самарадорлигини харажатлар ва даромад каби миқдор кўрсаткичлари билан ўлчаш мумкин эмас. Бюджет харажатларининг самарадорлигини қисқа давр доирасида ҳам ўлчаб бўлмайди. Ижтимоий соҳага бюджет харажатларини молиялаштиришнинг самарадорлик даражасига баҳо бериш учун иқтисодиётнинг корпоратив сектори мезонларини (“шу ерда ва ҳозир даромад олиш”) қўллаш ноўрингина эмас, балки мантиққа зид ҳамдир.

Давлат сиёсатининг мақсад вазифаларига эришиш учун бюджет ресурсларидан самарали фойдаланишнинг аҳамияти барча мамлакатлар учун ошиб бормокда. Зеро, фуқаролар янада сифатлироқ ва арзонроқ ижтимоий хизматларни, давлат бошқаруви тизимининг самарадорлиги ҳамда очиқ ва ошкоралигини оширишни талаб қиладилар. Бозор иқтисодиётига ўтаётган ва ривожланаётган мамлакатларга келсак, бу стратегик вазифани ечишда тараққиёт ривожланишнинг узоқ муддатли мақсадларига эришиш шартларидан бири ҳисобланади.

Сўнгги йилларда кўпгина мамлакатлар ижтимоий молияни бошқариш тизимини модернизация қилиш йўлида жиддий қадамлар ташладилар. “Катта саккизлик” мамлакатларида янгича ёндашувлар масъулиятли бюджет-солиқ сиёсатини юритишга, молиявий

барқарорликни, давлат харажатларининг самарадорлигини таъминлаш мақсадида ўрта ва узоқ муддатли бюджетни режалаштиришга эътиборни ҳамда солиқ тўловчиларнинг маблағларидан фойдаланиш натижалари учун жавобгарликни кучайтиришни назарда тутди.

“Катта саккизлик” мамлакатлари Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти ҳамда бошқа халқаро ташкилотлар ижтимоий молия соҳасида амалга оширган таҳлилий ва услубий материаллар, кодекслар ва қўлланмаларни тайёрлаш, шунингдек эришилган тараққиёт мониторинги ва тегишли техник ёрдам кўрсатиш борасидаги тадбирларда иштирок этдилар. Бу мамлакатлар бозор иқтисодиётига ўтаётган ва ривожланаётган мамлакатларга бюджет ислохотини амалга оширишда ёрдам кўрсатиш ташаббусини қўллаб-қувватламокдалар.

Ҳозирги вақтгача тўпланган амалий тажриба асосида ижтимоий молияни бошқариш соҳасини янада ривожлантириш ва унинг самарадорлигига баҳо беришга ишончли замин яратиш учун умумэътироф этилган принциплар, стандартлар ва мезонлар таърифланди.

Ҳар бир мамлакатда ижтимоий молияни бошқариш уч даражада асосланган қарорлар қабул қилиш ва уларни самарали амалга оширишга қаратилиши лозим:

- макродаражада бюджет-солиқ ишини режалаштириш: йигиладиган солиқлар ва режалаштирилган харажатларнинг умумий ҳажми, профицит, тақчиллик ва ҳоказоларнинг ҳажми, шунингдек нетто-қарзлар ёки захиралар ҳажми;
- солиқ солиш ҳамда давлат секторини ривожлантириш соҳасида устувор вазифаларни белгилаш: сиёсий мақсадларни, солиқ солиш бўйича аниқ чораларни белгилаш, харажатларни тақсимлаш йўналишларини танлаш;
- бюджет ва унинг ижросини батафсил ишлаб чиқиш: бюджетни

режалаштириш ва қабул қилиш, ижро этиш, назорат қилиш, мониторинг, ҳисобдорлик, бюджетлар аудити, активлар ва мажбуриятларни бошқариш, маблағ жалб қилиш ва солиқ солиш.

Ижтимоий молияни бошқаришнинг учала даражаси ҳам бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, айнан шу сабабли солиқ ва бюджет сиёсатининг устувор вазифаларини нотўғри белгилаш ва (ёки) бюджетларни ишлаб чиқиш ва ижро этишдаги камчиликлар макродаражада бюджет-солиқ ишини режалаштиришнинг самарадорлик даражаси пасайишига олиб келиши мумкин.

Ўз навбатида, макродаражадаги беқарорлик нафакат ушбу даражадаги бюджетнинг самарадорлигини, балки кейинги икки даражада ижобий натижаларга эришиш имкониятини ҳам йўққа чиқариши мумкин.

Бюджет харажатлари ва умуман давлат бюджетининг самарадорлигини миқдор жиҳатидан ўлчашнинг хусусияти шу билан белгиланадики, уларнинг кўрсаткичлари бюджетнинг жамиятдаги иқтисодий ва ижтимоий роли билан боғланади. Давлат бюджети ЯИМ ҳажми, инфляция суръати, инвестициялар ҳажми, ижтимоий соҳа тармоқларининг ривожланиши, аҳоли даромадлари, экспорт ва импортнинг ўзаро нисбати ва ҳоказолар билан боғлиқ бўлган муҳим макроиқтисодий воситалардан бири ҳисобланади. Бунда бюджет тақчиллиги ва профицити, давлат қарзининг мавжудлиги ҳам муҳим ўрин тутди. Ушбу контекстда бюджет асосан иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатида амал килади. Макроиқтисодий мутаносиблик ва бунда эришилган ижтимоий соҳа ривожланишининг ижобий динамикаси давлат бюджетининг самарадорлигини белгилайди.

Бюджет харажатларининг самарадорлик даражасига баҳо беришда муайян талабларга риоя этилиши лозим. Уларнинг энг муҳимлари:

- бюджет харажатларининг самарадорлигини аниқлашнинг умумий

методологик принципларини, мамлакат иқтисодиёти, молия ва бюджет тизимининг реал ҳолати ва фаолият кўрсатиш шароитларини ҳисобга олувчи илмий ёндашув;

- агар яқин давр ва келажак учун мўлжалланган бюджет сиёсатининг асосий йўналишлари аниқ белгиланмаган, бош мақсадлар ва биринчи даражали вазифалар таърифланмаган бўлса, харажатлари самарали бўлиши мумкин эмас. Бунда илгари сурилаётган чоралар ва қабул қилиш мўлжалланаётган қарорларнинг асослилиги қабул қилинаётган қарорлар муносабати билан давлат харажатларининг умумий қийматинигина эмас, балки узоқ муддатли молиявий оқибатларини ҳам аниқлаш имкониятини берувчи тегишли ҳисоб-китоблар билан қўллаб-қувватланиши лозим;

- бюджетлаштиришнинг унумдорлиги бюджет тармоғининг ислоҳ қилинишига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу борадаги тадбирлар бюджет ташкилотлари мақомини ва уларнинг фаолият кўрсатиш принципларини ислоҳ қилиш, давлат аҳолига кўрсатаётган хизматлар сифатини ошириш, хизматлар кўрсатишни молиявий таъминлашнинг янги шаклларига ўтиш, бюджетларни ижро этиш таомилларини такомиллаштиришни, шунингдек бюджетлараро муносабатларни ислоҳ қилишни назарда тутди. Бу бюджет соҳаси ходимларининг касбий маҳорати даражасини юксалтиришни талаб этади.

Бундан ташқари, натижаларга эришилиши ҳақидаги маълумотлардан давлат бошқарувининг барча даражаларида қарорлар қабул қилиш жараёнида фаол фойдаланиш ҳам муҳимдир. Бунинг учун эришилган натижалар ҳақида ахборот бериш самарали тизимини ишлаб чиқиш зарур. Бундай маълумотлардан давлат органлари фаолиятининг стратегик ва оператив режаларини ишлаб чиқиш ёки уларга аниқлик киритиш, шунингдек тўпланган тажрибадан сабоқлар олиш учун фойдаланилиши лозим.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётининг самарадорлиги

давлат органлари ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар даражасига боғлиқ. Бу қуйидагиларни англатади:

- давлат органларининг ҳисобдорлик тизимини такомиллаштириш. Бунинг учун давлат бошқаруви сифатини тавсифловчи кўрсаткичлар мониторингининг ишончли тизимини яратиш (мазкур тизим ўрта муддатли бюджетлаштириш ва натижақийликка йўналтирилган бюджетлаштиришни жорий этишнинг муҳим натижаларидан бирига айланади) ва жамоатчилик бу маълумотлар билан танишиши учун кенг имконият яратиш лозим;
- бюджет жараёнининг очиқ ва ошкоралик даражасини ошириш, шу жумладан фуқароларни давлат органлари фаолиятининг натижалари ва давлат бошқарувининг барча даражаларида бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ҳақида ҳукм чиқариш имкониятини берувчи ахборот билан таъминлаш;
- турли босқичларда бюджет жараёнини амалга оширишга фуқаролик жамияти институтларини жалб қилишнинг самарали воситаларини яратиш (тескари алоқа механизмларини шакллантириш, бюджет хизматлари сифатига жамоатчилик томонидан баҳо бериш тизимини яратиш, ҳукумат дастурий ҳужжатларини яратишда фуқаролик жамияти иштирокининг тартиб-таомилларини ишлаб чиқиш ва ш.к.). Бошқача айтганда, бюджет харажатлари ва умуман бюджетнинг самарадорлик даражасига баҳо беришда жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш муҳимдир, чунки айнан аҳолининг кенг қатламлари давлат томонидан кўрсатиладиган бепул ижтимоий хизматларнинг пировард истеъмолчилари ҳисобланади.

Шундай қилиб, бюджет жараёнининг самарадорлик даражасига баҳо бериш, бир томондан, давлат бошқарувининг самарадорлигини ошириш ва бюджет секторини реструктуризация қилишнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади, бошқа томондан эса, кенг таркибий ва институционал ислохотларнинг суръатлари ва йўналишларига боғлиқ бўлади. Ижтимоий-иқтисодий ва бюджет сиёсатининг муштараклигини таъминлаш давлат ўз

функцияларини бажаришининг самарадорлигини оширишнинг асосий шарти ҳисобланади.

3.2. Ўрта муддатли натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш амалиётига самарадорлик йўналишларига баҳо бериш тизими

Маъмурий ислоҳот ва давлат хизмати ислоҳотини самарали амалга ошириш ислоҳотлар жараёни билан бир вақтда давлат органлари фаолиятининг иқтисодий механизмини такомиллаштиришни тақозо этади. Бундай такомиллаштиришнинг бош мақсадлари, биринчидан, самарадорлик ёки унумдорликни ошириш, яъни давлат органларининг функцияларини бажаришга харажатларни қисқартириш, давлат хизматларининг сифатини сақлаб қолган ёки янада яхшилаган ҳолда уларни арзонлаштириш, иккинчидан, давлат хизматида фаолиятни доимий яхшилашнинг ички рағбатларини яратиш, шу жумладан, ташкилий жиҳатдан ривожланиш ҳамда иш технологияларини оптималлаштиришдан иборат. Маъмурий ислоҳот доирасида қўлланилган янги иқтисодий механизм унга лозим даражада фаол тус бериш ва ижтимоий эҳтиёжларни кондиритишга йўналтириш, унинг ўзини-ўзи ривожлантиришини таъминлашга қодир ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда давлат молиясини бошқариш ислоҳотининг 2007-2018 йилларга мўлжалланган стратегияси қабул қилинган ва уни амалга ошириш учун зарур бўлган давлат дастури тайёрланмокда, маъмурий ислоҳот йўналишлари аниқланмокда. Мазкур ислоҳот, агар у давлат органлари фаолиятини бошқариш, режалаштириш, бюджетлаштириш ва мазкур фаолиятга баҳо бериш ислоҳотлари, яъни давлат бошқаруви иқтисодий механизмини ислоҳ қилиш билан бирга амалга оширилса, янада самаралироқ бўлади.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида бюджет маблағларининг самарадорлик, натижавийлик ва эришилишилозим бўлган

кўрсаткичлари ҳақида сўз юритишда, таҳлил этиш объекти сифатида умумий ўрта таълим тизимини олган ҳолда унинг баъзи бир жиҳатларига тўғталиб ўтамыз.

Мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантириш ва шу орқали ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини ошириш, турмуш фаровонлигига эришиш мақсадида таълим тизимида йилдан-йилга эътибор кучайтириб келинмоқда.

Ўзбекистонда таълим-тарбия соҳасига давлат томонидан қаратилаётган эътибор, уни ривожлантириш ва ислоҳ этишга йўналтирилаётган йиллик харажатлар ялпи ички маҳсулотнинг 10-12 фоизини, бу тизимнинг Давлат бюджети харажатларидаги улуши эса, 34 фоиздан ортиқни ташкил этаётганида яққол кўриш мумкин. Жумладан, 2012 йилда давлат бюджетидан ҳалқ таълимини ривожлантиришга ажратилган маблағларнинг умумий қиймати 7,1 триллион сўмни ташкил этган бўлиб, бу кўрсаткич давлат бюджетининг 34,1 фоизини ташкил этган эди. 2013 йил учун тасдиқланган давлат бюджети параметрларида бу соҳага 8,8 триллион сўмни ташкил этиб, умумий харажатлар тизимидаги улуши эса 34,1 фоизга ташкил этган.

Шу ўринда таълимни ривожлантиришга йўналтирилган хорижий техник ёрдам ҳажмининг тобора ортиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Ўтган даврда бу борадаги ёрдам ҳажми 500 млн. АҚШ долларида ошиб кетди. “Бу ҳақда гапирганда, биринчи навбатда, Осиё тараққиёт банкининг салкам 290 млн. АҚШ доллари маблағи, Жанубий Корея ҳукуматининг 110 млн. ортиқ, Жаҳон банкининг 33 млн., ОПЕК фонди, Саудия фонди, Ислон тараққиёти банки 42 млн., Германия ҳукуматининг “КФБ” банки орқали йўналтирилган қарийб 20 млн. ва бошқа донорларнинг 100 млн. АҚШ долларида ортиқ ёрдамни қайд

этиш лозим⁴⁶».

Таълим соҳасидаги натижавийликни баҳолаш (таҳлил этиш) учун, энг аввало, қуйидаги саволларга жавоб топиш лозим бўлади:

1. Бюджет хизматларининг кўрсаткичлари ва ҳажми қандай бўлиши лозим. Мактаб таълимида бюджет харажатлари мактаб тарбияланувчиларига таълим-тарбия бериш учун йўналтирилади. Шу боис, бу ерда асосий кўрсаткич ва ҳажм ўқувчилар сонидир. Мисол учун бир туманда 30 минг ўқувчи таҳсил олмоқда дейлик.

2. Бюджет хизматларини амалга ошириш учун қанча маблағ зарур бўлади. Бу ерда мактаб тарбияланувчилари учун йўналтирилган жами пкл маблағлари тушунилади. Масалан, п-йил учун таълим соҳасига ажратилган жами бюджет маблағи 200 млн.сўм.

3. Энг муҳими, пировард натижа деб қайси кўрсаткични қайд этамизки, у ўзи билан таълим жараёни сифатига тўла баҳо бера олсин. Бу борада илгари қўлланган турли кўрсаткичларни қўллаш мумкин, яъни: қизил шаҳодатнома билан битирган ўқувчилар сони; турли фан олимпиядаларида ғолиб бўлган ўқувчилар; турли соҳаларда юқори натижаларга эришган ўқувчилар сони ва бошқалар. Аммо, биз шундай ўлчов бирлигини топишимиз лозимки, унда бир ҳудудда жойлашган барча мактабларни солиштириш имконияти мавжуд бўлсин. Мактаб даргоҳлари учун энг асосий кўрсаткич бу – давлат якуний имтиҳони натижалари асосида “аъло” ва “яхши” баҳо олган ўқувчилар сонидир. Бу кўрсаткич барча мактаблар учун умумий ва бажарилиши лозим бўлган вазифадир. Лекин, бу кўрсаткич ўзида шундай муҳим воқеликни акс эттирадики, бу келажакни белгиловчи ёшларнинг билим даражасини объектив баҳолаш муаммосидир![3]

⁴⁶ Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнини изчил давом эттириш йўлидир. 20-т. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2012-й., 189-192 бетлар.

Мактаб таълимининг бюджет хизматлари самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил этиш учун қуйидаги 3 та баҳолаш мезонларига тўхталишимиз зарур. Улар:

а) *иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи*: бу бюджет хизматларининг иқтисодий қийматига баҳо бериб, таҳлил этади. Келтирилган мисолимизни давом эттириб шуни айтиш мумкинки, бу ерда ўқувчиларнинг таълим-тарбиясига сарфлар тўғри келади. Унда таълим соҳасига харажатларнинг йиллик ҳажми 1 млн.сўм бўлиб, жами 106 нафар ўқувчи таҳсил олади деб фараз қиламиз. Бу эса, 1 млн.сўм учун 106 нафар ўқувчи қандай таҳсил олишини таҳлил этишимиз мумкин. Энг муҳими, меъёрий молиялаштириш асосида 1 нафар ўқувчига бир ўқув йили давомида қарийб 9,4 минг сўм тўғри келишини кўрамиз;

- *Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи*:

$$\frac{\text{Бюджет хизмати}}{\text{Бюджет лойиҳаси қиймати}} = \frac{\text{Умумий ўқувчилар сони}}{\text{Таълим харажатлари}} = 106 \text{ ўқувчи} / 1 \text{ млн. сўм}$$

- *Натижавийлик кўрсаткичи*:

$$\frac{\text{Пировард натижа}}{\text{Бюджет хизмати}} = \frac{\text{"аъло" ва "яхши" баҳоли ўқувчилар сони}}{\text{Умумий ўқувчилар сони}} = 35,1 \%$$

- *Бюджет харажатлари самарадорлиги кўрсаткичи*:

$$\frac{\text{Пировард натижа}}{\text{Бюджет лойиҳаси қиймати}} = \frac{\text{"аъло" ва "яхши" баҳоли ўқувчилар сони}}{\text{Таълим харажатлари}} =$$

$$= 37 \text{ "5" ва "4" баҳоли ўқувчи} / 1 \text{ млн. сўм}$$

3.2.1-расм. Умумий мактаб таълимида самарадорлик кўрсаткичлари⁴⁷

⁴⁷ А.Атаниязов, А.Аллакулиев “мактаб таълими соҳасида ўрта муддатли натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” - Т., “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнал., №2, март-апрел, 2015 йил.

б) *нативавийлик кўрсаткичи ёки таълим жараёнинг сифати:* бюджетдан амалга оширилаётган харажатларнинг натижасида кўрсатилган бюджет хизматларининг сифати (нафи) қандайлиги муҳим. Бизнинг мисолимизда натижавийлик давлат якуний имтиҳонида “аъло” ва “яхши” баҳога эришган ўқувчилар бўлса, ўрта ҳисобда 35% тенг деб ҳисоблаймиз;

в) *бюджет харажатларининг самарадорлик кўрсаткичи:* бу ерда амалга оширилган сарф-харажатлар ҳамда эришилган натижалар ўртасидаги нисбатни кўришимиз мумкин. Бизнинг мисолимизда давлат якуний имтиҳонидан “аъло” ва “яхши” баҳога битирган 37 нафар ўқувчи ҳамда уларга сарф этилган 1 млн.сўм мавжуд. Энг асосийси эса, “аъло” ва “яхши” баҳо билан тугатган ўқувчиларнинг 1 нафарига тўғри келадиган бир йиллик маблағ 27 минг сўмга тенгдир.

Юқоридаги ҳисоб-китоблардан таълим соҳаси қай даражада самарали ёки самарасиз (бюджет харажатларига нисбатан) эканлигини аниқлаш муаммоси вужудга келади. Бунинг учун эришилган натижаларимизни ўтган йилги натижаларга ёки шу тармоқ (тузилма, ташкилот)ни бошқаси билан таққослаш зарур. Таққослаш натижасида олинган динамикани таҳлил этиш асосида эришилган самарадорли (самарасизлик) қайси омиллар юзага келтирилганини кўришимиз мумкин бўлади. Шунингдек, келтирилган кўрсаткичларни ўзаро боғлаб таҳлил этиш ҳам муҳим.

Келтирилган ўзаро алоқадорлик шуни билдирадики, иқтисодий самарадорликни натижавийликка кўпайтирсак амалга ошираётган бюджет харажатларининг самарадорлигини баҳолай олиш имкиниятига эга бўламиз. Бундан шундай хулосаларга келиш мумкин:

- натижавийликни сақлаш учун иқтисодий самарадорликни ошириш, яъни кўрсатилаётган хизматларга харажатларни шундай қисқартиришимиз лозимки, бунда хизматларнинг сифати пасаймасин;

$$\frac{\text{Бюджет хизмати}}{\text{Бюджет лойиҳаси қиймати}} * \frac{\text{Пировард натижа}}{\text{Бюджет хизмати}} = \frac{\text{Пировард натижа}}{\text{Бюджет лойиҳаси қиймати}}$$

↑
Иқтисодий самарадорлик
↑
Нативавийлик
↑
Бюджет харажатларининг самарадорлиги

3.2.2-расм. Самарадорлик кўрсаткичларининг ўзаро алоқаси⁴⁸

- иқтисодий самарадорликни сақлаш учун эса натижавийликни ошириш, яъни сифатни шундай ошириш лозимки, харажатлар ўзгармасдан қолсин.

Самарадорлик кўрсаткичлари динамикасини таҳлил этиш негизида шунга гувоҳ бўлиш мумкинки, бу кўрсаткич қайси омил таъсирида шаклланди. Келтирилган 3-наъмунада кўриш мумкинки, агар иқтисодий самарадорлик 10% ўсган бўлса (ўсиш индекси 1,1), натижавийлик кўрсаткичи 10% камайган (ўсиш индекси 0,9) бўлса, унда бюджет харажатларининг самарадорлиги таълим жараёнининг сифати пайганидан далолат беради.

$$\begin{array}{ccc} \boxed{\begin{array}{c} \text{Иқтисодий самарадорлик} \\ \text{ўсиш индекси} \end{array}} & \longleftrightarrow & \boxed{\begin{array}{c} \text{Нативавийлик} \\ \text{ўсиш индекси} \end{array}} & \longleftrightarrow & \boxed{\begin{array}{c} \text{Бюджет харажатларининг} \\ \text{самарадорлиги ўсиш} \\ \text{индекси} \end{array}} \\ \uparrow & & \uparrow & & \uparrow \\ 1,1 & = & 0,9 & = & 0,99 \end{array}$$

3.3.3-расм. Бюджет харажатлари самарадорлигини ўзгариш динамикаси сабабларини аниқлаш⁴⁹

Таҳлил этиш мобайнида нафақат бюджет харажатлари самарадорлигини (ёки самарасизлигини) баҳолаш билан биргаликда қайси

⁴⁸ А.Атаниязов, А.Аллакулиев “мактаб таълими соҳасида ўрта муддатли натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” - Т., “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнал., №2, март-апрел, 2015 йил.

⁴⁹ Ўша ерда.

таълим муассасасида қандай муаммолар мавжудлигига ҳам гувоҳ бўлишимиз мумкин. Вазиятни аниқроғ намоён этиш учун турли даражадаги мактабларни ўзаро таққослаб, қайси бирида қандай муаммолар мавжуд ва қай даража эканлигини билиб оламиз.

4-наъмуна жадвали маълумотларини таҳлил этсак, унда А ва С мактаблар иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари нисбатан юқори. Шунингдек, Б мактабнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари 1 млн.сўмга 63 нафар, Д мактабнинг натижаси эса 1 млн.сўмга 67 нафар ўқувчига тўғри келади. Бу эса, Д ва С мактаблар ҳудуддаги соҳа кўрсаткичидан қарийб 2 баробар кам иқтисодий самарадорликка эришганлар.

3.2.4-жадвал.

Бюджет ташкилотларининг харажатлари самарадорлиги таҳлили⁵⁰

	Харажатлар, млн.сўм	Ўқувчилар сони, киши	“аъло” ва “яхши” баҳоларга тугатган ўқувчилар, киши	Иқтисодий самарадорлик, киши/млн.сўм	Нативавийлик, %	Бюджет харажатларининг самарадорлиги, киши/млн.киши
А мактаб	10	1000	200	100	20	20
Б мактаб	8	500	200	63	40	25
С мактаб	20	2500	900	125	36	45
Д мактаб	15	1000	500	67	50	33
Ҳудуддаги соҳа бўйича	282	29900	10500	106	35	37

Нативавийлик кўрсаткичи борасида сўз юритадиган бўлсак, А мактаб эришган натижа ҳудудий соҳа ичида 2 марта кам, Б ва Д

⁵⁰ А.Атаниязов, А.Аллакулиев “мактаб таълими соҳасида ўрта муддатли натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” - Т., “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнал., №2, март-апрел, 2015 йил.

мактабларнинг натижавийлиги эса юқоригини қайд этиш мумкин. Умумий тарзда шуни айтиш мумкинки, энг муаммоли вазият А ва Б мактабларда кузатишимиз мумкин. Аксинча, С ва Д мактабларда эса натижавийлик ҳудудий соҳа ичида нисбатан юқори ҳисобланади. А ва Б мактаблар ҳудудий соҳа муассасалари ичида хизмат сифатини оширишлари учун чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқишлари зарур. А ва Б мактабларнинг муаммоларига қандай таҳлил юритиш мумкин.

Гувоҳи бўлганимиздек, А мактаб мазкур ҳудуддаги мактаблар ичида ўртача харажатларни амалга оширувчи муассаса бўлсада, эришган самарадорлик (натижавийлик) кўрсаткичи нисбатан паст ҳисобланади. Демак, таълим жараёнини ташкил этишнинг сифати талаб даражасида эмас, деб айтишимиз мумкин. Шунга алоҳида қайд этиш керакки, мактабнинг молиялаштириш кўрсаткичи ҳудуд бўйича ўртача ҳисобланади. Шу боис, таълим сифатини ошириш учун қўшимча молиялаштириш зарурияти сезилмайди.

Аксинча, Б мактабда ўзгача вазият. Юқори натижавийликка эришиш билан бир вақтда мазкур Б мактаб паст иқтисодий самарадорлик кўрсаткичига эришган, яъни таълим кўрсатиш нархи бюджетга қимматга тушган. Қайд этиш лозимки, бу мактабдаги иқтисодий муаммо – бу бюджет хизматининг қимматга тушиши ёки мазкур мактабга қатновчи ўқувчилар сони ҳам камлигидадир. Демак, бу мактабда иқтисодий самарадорликни ошириш чора-тадбирлари амалга оширилиши лозим.

Умумий маънода, таҳлил натижалари бизда шундай маълумотларни тақдим этадики, унга кўра қайси мактабда объектив аҳвол қандай ва амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирларни белгилаб олишга ёрдам беради.

Ҳудудлар (соҳа, тузилмалар, ташкилотлар)да амалга оширилаётган ислохотларнинг энг масъулиятли ва муҳим жараёни бюджет маблағларини тўғри тақсимотини юритиш ҳисобланади. Бу, айниқса, бюджетнинг

инвестицион харажатларини тақсимлашда кўзга ташланади. Баён этмоқчи бўлган фикримизни аниқ мисоллар ёрдамида ифода этамиз.

Юқорида келтирилган мисолимиздан келиб чиқиб А ва Д мактаблар учун инвестицион лойиҳа киритамиз. Мазкур инвестицион лойиҳаларни махсус синфлар ва гуруҳлар ташкил этиш, спорт мажмуасини қуриш, капитал таъмирлаш ишлари учун ёки қўшимча ўқув биноси барпо этиш мақсадларига сарф этиш учун ўзлаштирилсин. Бизнинг мақсадимиз қайси мактабга инвестицияни киритсак, юқори натижага эришамиз.

3.2.5-жадвал.

**Таълим муассасига киритилган инвестиция
натижаси таҳлили⁵¹**

	Харажатлар, млн.сўм	Ўқувчилар сони, киши	“аъло” ва “яхши” баҳоларга тугатган ўқувчилар, киши	Иқтисодий самарадорлик, киши/млн.сўм	Нативавийлик, %	Бюджет харажатларининг самарадорлиги, киши/млн.киши
А мактаб	+0,5 10	1000	+100 200	-4,7 100	+10 20	+8,6 20
Б мактаб	 Ўсиш суръти: $100/0,5=200$ киши/1 млн.сўм					
С мактаб	 Ўсиш суръти: $100/1,0=100$ киши/1 млн.сўм					
Д мактаб	+1,0 15	1000	+100 500	-4,2 100	+10 50	+4,2 33

А мактабга миқдори 0,5 млн.сўм, Д мактаб учун эса умумий қиймати 1,0 млн.сўмлик инвестиция киритамиз. Биз шундай қарор қабул қилишимиз лозимки, унга кўра молиялаштирилган лойиҳамиз нисбатан юқори натижага олиб келсин.

⁵¹ А.Атаниязов, А.Аллакулиев “мактаб таълими соҳасида ўрта муддатли натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш” - Т., “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнал., №2, март-апрел, 2015 йил.

5-наъмуна жадвалидан кўриш мумкинки, А мактабга киритилган инвестициянинг ўсиш суръатини таъминланиши 1 млн.сўмга 200 нафар, Д мактаб учун эса 1 млн.сўмга 100 нафарга тўғри келади. Шу боис, А мактабга инвестиция киритиш мақсадга мувофиқ. Буни самарадорлик кўрсаткичларининг юқорилиги билан баҳолаш мумкин. Иқтисодий ўсиш суръатлари А мактаб учун -4,7 киши/млн.сўм, Д мактаб учун эса -4,2 киши/млн.сўмга пасайиш тавсифига эга бўлган. Бунинг асосий сабаби, таълим хизмати мазкур жараёнда бюджетга қимматга тушганлиги билан изохлаш мумкин. Шунингдек, ҳар икки мактабнинг натижавийлик кўрсаткичи 10 %га ошиши кузатилган. Бюджет харажатларининг самарадорлик кўрсаткичи А мактаб учун 8,6 киши/млн.сўм, Д мактаб учун эса 4,2 киши/млн.сўм ўсиш тенденцияси таъминланган. Умумий хулоса қилиб айтганимизда, А мактабга инвестиция киритиш ўзини оқлайди.

Бизнинг фикримизча, мактаб таълимига ажратилаётган бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш мақсадида натижавийликка йўналтирилган ўрта муддатли бюджетлаштиришни тадбиқ этиш ўзининг бир қатор афзалликларига эга ҳисобланади. Жумладан:

- давлат аҳоли ва жамият учун манфаатли бўлган ижтимоий бойликларни ҳамда бюджет хизматларнинг сифати ва миқдорини ошириш имкониятини берувчи соҳаларга пойдевор вазифасини бажарувчи мактаб таълим тизимини молиялаштиради;
- таълим тизимида қарор топган тузилма ва маблағларнинг сарфланиши йўналишларини баҳолаш имкониятини кенгайтиради ҳамда “ўз-ўзидан” амалга ошириладиган самарасиз харажатларни молиялаштириш амалиётидан воз кечиш имконини беради;
- давлат маблағларининг мактаб таълими соҳасига сарфланиш йўналишларини асослаш нафақат жорий эҳтиёжлардан, балки илгари сурилган истиқболли вазифалардан келиб чиқиб амалга оширилади;

- мос вазирликларнинг натижалар учун жавобгарлиги кучаяди, бу эса нафақат муайян хизматларнинг кўрсатилишини, балки сифат кўрсаткичларига эришишни ҳам тақозо этади;

- давлат харажатлари соҳасидаги қарорларнинг асосланганлиги даражаси ошади ва турли даражадаги молиялаштиришнинг мактаб таълими харажатлари самарадорлигига таъсирини баҳолаш имконини берадиган ахборот базаси яратилади.

Ўрта муддатли натижавийликка йўналтирилган бюджетлаштириш жамият учун ҳукумат ўз олдига қандай мақсадларни қўйгани ва уларга қандай эришаётганини яхшироқ тушунишга имкон беради.

3.2.6-жадвал.

Ўрта умумтаълим муассасининг ишлаб чиқариш фаолияти кўрсаткичлари⁵²

№	Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари	Ҳажми
1	2	3
	<i>а) Таҷрибага эга ходимларнинг сонини аниқловчи кўрсаткичлар :</i>	
1	$K_1 = K_{шт} / N$, бу ерда K_1 Битта ўқувчига тўғри келадиган ўқитувчилар улушини кўрсатади; $P_{шт}$ – Штатдаги ўқитувчилар сони, киши; N – Жами ўқувчилар сони.	p_1^1
2	$K_2 = K_{в.к.} / N$, бу ерда K_2 – Юқори тоифали ўқитувчилар улуши; $K_{в.кат.}$ – Юқори тоифали ўқитувчилар сони.	p_2^1
3	$K_3 = K_{1к.} / N$, бу ерда K_3 – Биринчи тоифали ўқитувчилар улуши; $K_{1кат.}$ – Биринчи тоифали ўқитувчилар сони.	p_3^1
4	$K_4 = K_{2к.} / N$, бу ерда K_4 – Иккинчи тоифали ўқитувчилар улуши; $K_{2кат.}$ – Иккинчи тоифали ўқитувчилар сони.	p_4^1
5	$K_5 = K_{пов.кв.} / N$, бу ерда K_5 – ҳисобот йили мобайнида малака оширган ўқитувчилар улуши; $K_{пов.кв.}$ – ҳисобот йили мобайнида малака оширган ўқитувчилар сони.	p_5^1

⁵² Илмий изланишлар натижасида муаллиф томонидан ҳисоблаб чиқилган.

6	$K_6 = K_{зу} / N$, бу ерда K_6 – Хизмат кўрсатган ўқитувчи унвонига эга бўлган ўқитувчилар улуши; $K_{зу}$ РБ – Хизмат кўрсатган ўқитувчи унвонига эга бўлган ўқитувчилар сони	p_6^1
7	$K_7 = K_{зу} / N$, бу ерда K_7 – Хизмат кўрсатган ўқитувчи унвонига эга бўлган ўқитувчилар улуши; $K_{зу}$ – Хизмат кўрсатган ўқитувчи унвонига эга бўлган ўқитувчилар сони.	p_7^1
8	$K_8 = K_{оо} / N$, бу ерда K_8 – Аъло таълим унвонига эга бўлган ўқитувчилар улуши; $K_{оо}$ РБ – Аъло таълим унвонига эга бўлган ўқитувчилар сони.	p_8^1
9	$K_9 = K_{оо} / N$, бу ерда K_9 – Аъло таълим унвонига эга бўлган ўқитувчилар улуши; $K_{оо}$ РБ – Аъло таълим унвонига эга бўлган ўқитувчилар сони.	p_9^1
10	$K_{10} = K_{п.р.о.} / N$, бу ерда K_{10} – халқ таълими соҳасидаги фахрий ўқитувчилар улуши; $K_{оо}$ – халқ таълими соҳасидаги фахрий ўқитувчилар сони, киши.	p_{10}^1
11	$K_{11} = K_{п.гр.} / N$, бу ерда K_{11} – халқ таълим муассаси томонидан фарий ёрлик билан тақдирланган ўқитувчилар улуши; $K_{п.гр.}$ – халқ таълим муассаси томонидан фарий ёрлик билан тақдирланган ўқитувчилар сони.	p_{11}^1
12	$K_{12} = K_{л.уч.} / N$, бу ерда K_{11} – энг яхши ўқитувчи мақомини конкурс асосида ютган ўқитувчилар улуши; $K_{п.гр.}$ – энг яхши ўқитувчи мақомини конкурс асосида ютган ўқитувчилар сони.	p_{12}^1
	б) ўқувчиларнинг таёргарлигини ифодаловчи кўрсаткичлар	
13	$K_{13} = \text{Чотл-хор} / N$, бу ерда K_{13} – мактабни «яхши» ва «аъло»га тугатган ўқувчилар улуши; Чотл-хор – мактабни «яхши» ва «аъло»га тугатган ўқувчилар сони.	p_{13}^1
14	$K_{14} = \text{Чз.м} / N$,	

	бу ерда K14 – мактабни олтин медал билан тугатган ўқувчилар улуши; Чз.м – мактабни олтин медал билан тугатган ўқувчилар сони.	p_{14}^1
15	$K15 = \text{Чс.м} / N$, бу ерда K15 – мактабни кумуш медал билан тугутган ўқувчилар улуши; Чс.м. – мактабни кумуш медал билан тугутган ўқувчилар сони.	p_{15}^1
16	$K16 = \text{Чр.о} / N$, бу ерда K16 – Республика олимпиадасида ғолибликка эришган ўқувчилар улуши; Чр.о – Республика олимпиадасида ғалабага эришган ўқувчилар сони;.	p_{16}^1
17	$K17 = \text{Чо.о.} / N$, бу ерда K17 – Туман олимпиадасида ғалабага эришган ўқувчилар улуши; Чо.о. – Туман олимпиадасида ғалабага эришган ўқувчилар сони.	p_{17}^1
18	$K18 = \text{Чг.о} / N$, бу ерда K18 – Шахар олимпиадасида ғалабага эришган ўқувчилар улуши; Чг.о – Шахар олимпиадасида ғалабага эришган ўқувчилар сони.	p_{18}^1
19	$K19 = \text{Чп.в} / N$, бу ерда K19 – Олий юрт таълим муассасига кирган ўқувчилар улуши; Чп.в – Олий юрт таълим муассасига кирган ўқувчилар сони.	p_{19}^1
20	$K20 = \text{Чсп} / N$, бу ерда K20 – спорт билан шуғулланувчи (спорт тугарагига катнашувчи) ўқувчилар улуши; Чсп – спорт билан шуғулланувчи (спорт тугарагига катнашувчи) ўқувчилар сони.	p_{20}^1
21	$K21 = \text{Чр.сор.} / N$, бу ерда K21 – спорт мусобақаларига катнашувчи ўқувчилар улуши; Чр.сор. – спорт мусобақаларига катнашувчи ўқувчилар сони.	p_{21}^1
22	$K22 = \text{Чрес.сор.} / N$, бу ерда K22 – Республика спорт мусобақаларида ғалаба қозонган ўқувчилар улуши; Чр.сор. – Республика спорт мусобақаларида ғалаба қозонган ўқувчилар сони.	p_{22}^1
23	$K23 = \text{Чрай.сор.} / N$,	

	бу ерда K23 – Туман спорт мусобақаларида ғалаба қозонган ўқувчилар улуши; Чрай.сор. – Туман спорт мусобақаларида ғалаба қозонган ўқувчилар сони.	p_{23}^1
24	K24= Чгор.сор. / N, бу ерда K24 – Шахар спорт мусобақаларида ғалаба қозонган ўқувчилар улуши; Чгор.сор. – Шахар спорт мусобақаларида ғалаба қозонган ўқувчилар сони.	p_{24}^1
25	K25= Чш.к. /N, бу ерда K25 – Мактаб қошида қушимча таълим тугарагларига қатнашувчи ўқувчилар улуши Чш.к. – мактаб тугарагига қатнашувчи ўқувчилар сони.	p_{25}^1
26	K26= Чэ.з. / N, бу ерда K26 – махсус курсларга қатнашувчи ўқувчилар улуши; Чэ.з. – махсус курсларга қатнашувчи ўқувчилар сони.	p_{26}^1
27	K27 = Чо.п /N, бу ерда K27 – макбат ўқув жараёнида махсус ва чуқурдаштирилган машғулотлар билан шуғулланувчи ўқувчилар улуши; Чо.п – макбат ўқув жараёнида махсус ва чуқурдаштирилган машғулотлар билан шуғулланувчи ўқувчилар сони.	p_{27}^1
28	K28 = Ч.дошк /N, бу ерда K28 – мактаб ёшигача бўлган болаларни тайёрлов курсларидаги улуши; Чдошк – мактаб ёшигача бўлган болаларни тайёрлов курсларидаги сони.	p_{28}^1
29	K29= Чп.к./ N, бу ерда K29 – биринчи синф ўқувчиларнинг ҳисобот йилига улуши; Чп.к. – ҳисобот йилида мактабга қабул қилинган биринчи синф ўқувчилари сони.	p_{29}^1
30	K30= Чд.к. / N, бу ерда K30 – 10-синфга колган ўқувчилар улуши; Чд.к. – 10-синфга колган ўқувчилар сони.	p_{30}^1
31	K31 = Чф.о./N, бу ерда K31 – фан олимпиадаларида ғолиб бўлиш орқали турли таълим муассасаларига имтиёз асосида кирган ўқувчилар улуши; Чф.о – фан олимпиадаларида ғолиб бўлиш орқали турли таълим муассасаларига имтиёз асосида кирган ўқувчилар сони.	p_{31}^1

	в) Ўқув жараёнининг моддий-техник жиҳозлар ва ўқув-услугий материаллар билан таъминланганлик даражаси	
32	$K_{32} = \text{Чумк} / N$, бу ерда K_{32} – ўқув-услугий материаллар билан таъминланиш даражаси (янги ўқув андозалари асосидагилари) Чумк – янги ўқув дастурларининг сони.	p_{32}^1
33	$K_{33} = \text{Чк} / N$, бу ерда K_{33} — битта ўқувчига тўғри келадиган компьютерлар улуши; Чк – мактабдаги компьютерлар сони.	p_{33}^1
34	$K_{34} = \text{Чи.д.} / N$, бу ерда K_{34} — битта ўқувчига тўғри келадиган интерактив доскалар улуши; Чк – мактабдаги интерактив доскалар сони.	p_{34}^1
35	$K_{35} = \text{Чм.э.} / N$, бу ерда K_{35} — битта ўқувчига тўғри келадиган мультимедиа экранлари улуши; Чк – мактабдаги мультимедиа экранлари сони	p_{35}^1
36	$K_{36} = \text{Чпр.} / N$, бу ерда K_{36} — битта ўқувчига тўғри келадиган проекторлар улуши; Чк – мактабдаги проекторлар сони.	p_{36}^1
37	$K_{37} = \text{Чм.к.} / N$, бу ерда K_{37} — битта ўқувчига тўғри келадиган мультимедиа комплекслар улуши; Чм.к. – мактабдаги мультимедиа комплекслар сони.	p_{37}^1
38	$K_{38} = \text{Кшв.маш.} / N$, бу ерда K_{38} — битта ўқувчига тўғри келадиган тикув ускуналари улуши; Коб – тикув ускуналари сони.	p_{38}^1
39	$K_{39} = \text{Кмет.ст.} / N$, бу ерда K_{39} — Технология дарсларида битта ўқувчига тўғри келадиган ускуналар улуши; Коб – ускуналар сони.	p_{39}^1
40	$K_{40} = \text{Кл.п.} / N$, бу ерда K_{40} — спорт жиҳозлари (масалан, битта болага тўғри келадиган туплар) улуши; Кл.п. – мактабдаги спорт жиҳозлари (масалан, туплар) сони	p_{40}^1

Ўрта таълим маклатларининг молиявий-иқтисодий кўрсаткичлари

№	Молия-иқтисодий кўрсаткичлар	Ҳажми
1	2	3
1	$ЭК_1 = 3П / N$, бу ерда $ЭК_1$ — битта ўқитувчига тўғри келадиган ойлик иш хақи улуши; $3П$ – меҳнатга ҳақ тўлаш фонди (сўм).	p_1^2
2	$ЭК_2 = НОТ / N$, бу ерда $ЭК_2$ – Меҳнатга ҳақ тўлаш улуши; $НОТ$ – меҳнатга ҳақ тўлаш (сўм).	p_2^2
3	$ЭК_3 = Р_{пр.в} / N$, бу ерда $ЭК_3$ – бошқа харажатлар улуши; $Р_{пр.в}$ – бошқа туловлар (сўм).	p_3^2
4	$ЭК_5 = Р_{св} / N$, бу ерда $ЭК_5$ – алоқа хизматларига қилинган харажатлар улуши; $У_{св}$ – алоқа хизматларига қилинган харажатлар (сўм).	p_4^2
5	$ЭК_6 = Р_{ком} / N$, бу ерда $ЭК_6$ – коммунал хизматларига қилинган харажатлар улуши; $У_{ком}$ – коммунал хизматларига қилинган харажатлар (сўм).	p_5^2
6	$ЭК_7 = Р_{сод.им} / N$, бу ерда $ЭК_7$ – мулкни сақлаш қилинган харажатлар улуши; $Р_{сод.им}$ – мулкни сақлаш қилинган харажатлар (сўм).	p_6^2
7	$ЭК_8 = Р_{пр.} / N$, бу ерда $ЭК_8$ – бошқа хизматларга қилинган харажатлар улуши; $У_{пр.}$ – бошқа хизматларга қилинган харажатлар (сўм).	p_7^2
8	$ЭК_9 = Р_{пр.} / N$, бу ерда $ЭК_9$ – бошқа харажатлар улуши; $Р_{пр.}$ – бошқа харажатлар (сўм).	p_8^2
9	$ЭК_{10} = Р_{м.з} / N$, бу ерда $ЭК_{10}$ – сатр бўйича моддий захираларнинг қийматини кўпайтириш учун қилинган харажатлар улуши; $Р_{м.з}$ – сатр бўйича моддий захираларнинг қийматини кўпайтириш учун қилинган харажатлар сони (сўм).	p_9^2
10	$ЭК_{11} = Р_{с.о.с} / N$, бу ерда $ЭК_{11}$ – сатр бўйича асосий воситалар қийматини кўпайтириш учун қилинган харажатлар улуши; $Р_{с.о.с}$ – сатр бўйича асосий воситалар қийматини кўпайтириш учун қилинган харажатлар(сўм).	p_{10}^2
11	$ЭК_{12} = Р_{тр} / N$, бу ерда $ЭК_{12}$ – транспорт харажатлар улуши;	p_{11}^2

	Ртр – транспорт харажатлар (сўм).	
12	$ЭК_{14} = D_{взн.} / N$, бу ерда $ЭК_{14}$ – ота-оналарнинг ҳомийлик асосидаги пул маблағлари улуши; $D_{взн.}$ – ота-оналар томонидан ҳомийлик асосидаги пул маблағлари(сўм).	p_{11}^2
13	$ЭК_{15} = D_{взн.сп.} / N$, бу ерда $ЭК_{15}$ – ҳомийлар томонидан молиявий маблағлар тушими улуши; $D_{взн.сп.}$ – ҳомийлар томонидан молиявий маблағлар тушими(сўм).	p_{12}^2

3.2.7-жадвал.

Ўқув жараёнининг самарадорлик кўрсаткичларини баҳолаш методикаси

Кўрсаткичлар		Ҳисобланадиган кўрсаткичлар	Ҳисобланиш усули
1		2	3
Ишлаб чиқариш бўйича	Етук мутахассислар сонини ифодаловчи кўрсаткичлар	Кадрлар квалификацияси индекси $I_{к.к.}$	$I_{к.к.} = \sum_{i=1}^{12} p_{1.i} * K_i$
	Ўқувчилар бўйича	Ўқувчиларнинг тайёргарлик Индекс $I_{у.ч.}$	$I_{у.ч.} = \sum_{i=13}^{31} p_{1.i} * K_i$
	Ўқув-услубий материаллар билан таъминланиш даражаси бўйича	Ўқув жараёнининг таъминланганлик даражаси $I_{об.}$	$I_{об.} = \sum_{i=32}^{40} p_{1.i} * K_i$
Молиявий-иқтисодий кўрсаткичлар		Иқтисодий индекс $I_{эк.}$	$I_{эк.} = \sum_{i=1}^{13} p_{2.i} * ЭК_i$
Комплекс кўрсаткич $I_{эфф}$			$I_{эфф.} = \frac{I_{к.к.} + I_{у.ч.} + I_{об.} + I_{эк.}}{4}$

3.3. Ўзбекистонда ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини жорий этиш истикболлари

“Давлат молиясини бошқариш ислохотининг стратегияси”ни амалга оширишда жаҳон амалиёти синовидан ўтган “платформалар усули”

қўлланилаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки, ҳар бир “платформа”да ислохотнинг ўзаро боғланган ва бир-бирини тўлдирувчи элементлари амалга оширилади. Бир тизимга келтирилган ҳолда улар ижтимоий молияни бошқариш сифатини ошириш йўлида ташланган улкан қадам ҳисобланади ва кейинги “платформа” сари олға қадам ташлаш учун мустаҳкам замин яратади.

Давлат бошқаруви секторини ўзгартириш шундай платформалар тизимини яратишни талаб этади. Бу платформаларнинг ҳар бири мустақил қимматга эга бўлади (яъни аниқ натижалар тўпламини таъминлайди) ва ислохотни янада ривожлантириш учун асос ҳисобланади.

Ислохотни амалга ошириш йўлида илдам силжиш имкониятини берувчи мустаҳкам платформани яратиш бир-бирини тўлдирувчи тадбирлар мажмуини амалга оширишни тақозо этади.

Бюджетни режалаштириш жараёнини ислоҳ қилиш учун бир нечта платформаларни “тузиш” талаб этилади.

1-платформа. Ислохот жараёнини бошлаш: Молия вазирлиги талабига биноан бюджетни режалаштириш субъектлари ўз фаолиятининг режалаштирилган натижалари ҳақида маълумотлар тақдим этишлари лозим, бунда мазкур талабларни бажаришга рағбатлантирувчи омиллар яратилиши керак.

2-платформа. Таҳлилий базани ва ресурсларни натижалар билан боғлаш кўникмаларини такомиллаштириш ҳамда уларни самарали бошқаришга рағбатни кучайтириш.

3-платформа. Натижавиликка йуналтирилган бюджетлаштириш талабларига мувофиқ ахборот оқимларини ташкиллаштириш; бюджет жараёнининг барча босқичларида ислохотнинг институционал инфратузилмасини яратиш.

4-платформа. Бюджет жараёнининг ресурслар ва натижаларни самарали бошқаришни таъминловчи ислоҳ қилинган элементларининг

барчаси бирлаштириш ва уларни ресурсларни бошқарувчи менежерлар натижаларни бошқаришга ҳам амалда ваколатли бўлишлари учун бюджет жараёнининг асоси сифатида мустахкамлаш.

1-платформа боскичда бюджетни тайёрлаш соҳасида илгари бошланган ислохотларни охирига етказиш ва мунтазам бюджет жараёнига киритиш зарур. Натижавийликка йуналтирилган ўрта муддатли бюджетлаштириш бюджетни режалаштириш жараёнининг асосий шаклига айланади ва унинг негизида бутун бюджет жараёни ташкиллаштирилади. Бюджет ресурсларини тақсимлаш тўғрисида қарорлар улардан фойдаланиш натижалари ҳақидаги ахборот асосида қабул қилинади, ресурслар ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг устувор йўналишлари билан боғланади.

Шу билан бир вақтда норматив-ҳуқуқий ва услубий базани янгилашга қаратилган тадбирларни амалга оширилади, кенг кўламли ислохотни амалга ошириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чоралари кўрилади. Молия вазирлиги кўрсатмаларига мувофиқ бюджет муассасалари бюджетни ижро этиш ва ҳисобот босқичларида молиявий менежмент замонавий тизимини жорий этишга қаратилган ҳаракатларнинг аниқ режаларини ишлаб чиқади.

“1-платформа” - ислохотларни амалга ошириш йўлидаги муҳим кадам, бунинг сабаби, жорий этилган новациялар бюджет жараёнининг ажралмас қисмига айланиши зарур. Акс ҳолда ислохотлар ҳаддан ташқари маҳаллий хусусият касб этиши, бюджет жараёнига эса яна эски самарасиз усуллар қайтиб келиши мумкин.

“1-платформа”да яратилган шароитлар негизида, “2-платформа” доирасида менежерларга НЙБ форматида ва тегишли назорат шароитларида ишлаш имкониятини берувчи тизимлар ва жараёнлар жорий этилади. Ушбу босқичнинг мақсади ресурсларни самарали бошқариш йўлида мавжуд барча тўсиқларни бартараф этишдир. Асосий урғу

бюджетни ижро этиш ва ҳисобот замонавий тизимлари ва тартиб-таомилларини, шунингдек, натижага йуналтирилган ўрта муддатли бюджетлаштириш талабларига жавоб берувчи ахборот ва ҳисоб юритиш тизимларини жорий этишга берилади. Бу менежерларга ресурслар ва натижаларни бошқариш ваколатларини бериш, мазкур бошқарувнинг самарадорлигини таъминловчи ҳисобдорлик тизимини яратиш учун замин ҳозирлаш имкониятини беради.

Бундан ташқари, мазкур босқичда навбатдаги босқич - аудит ва баҳо бериш тизимларини ислоҳ қилиш учун зарур шароитлар яратилади.

“3-платформа” такомиллаштирилган тартиб-таомиллар, “2-платформа” доирасида жорий этилган ахборот ва назорат тизимлари негизида ташкиллаштирилади. Мақсад - менежерлар (фискал агентлар) молиявий менежмент ва натижаларга эришиш борасида ўз вазифаларини бажариш сифатига баҳо бериш механизмларини жорий этиш. Замонавий аудит тизимлари фаолиятни таҳлил қилиш таомилларига қўшиб жорий этилади. Халқаро тажриба бу ўзгаришларни фақат “3-платформа”да амалга ошириш мумкинлигини кўрсатади. Зеро, бу босқичда менежерлар ресурсларни самарали бошқариш учун етарли ваколатларга эга бўладилар, уларнинг ҳаракатлари эса ортиқча бюрократик таомиллар билан чекланмайди. Бундан ташқари, аудиторлар ички назорат тизимларининг самарадорлигини текшириш имкониятига бу тизимлар яратилган ва ишлаётган шароитлардагина эга бўладилар. Шундай қилиб, “3-платформа” доирасидаги ишлар бюджетни режалаштиришдан бошланган ва бюджетни НЙБ форматида янада самаралироқ ижро этиш орқали таҳлил ҳамда баҳо бериш босқичига ўтиб келган ва қайтиб бюджетни сифатли режалаштиришга уланган занжирни туташтиради.

Платформалар кетма-кетлиги молиявий менежмент тизимларини тубдан ислоҳ қилган бошқа мамлакатлар тажрибасига асосланади. Масалан, бюджетни ижро этиш ва натижаларга эришиш учун ҳисобдорлик

тизимини ислоҳ қилиш олдин (1) жавобгарлик ва мажбуриятларни лозим даражада тақсимлашни; (2) жавобгарлик юклатилган ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни; (3) харажатлар ва натижалар учун жавобгар бўлган ходимлар ва уларнинг раҳбарлари харажатлар ва натижалар ҳақида тегишли ахборотни олиш имкониятига эга бўлишини таъминлашни тақозо этади. Худди шунингдек, аудит тизимларини такомиллаштириш компьютер тизимларига киритилган ахборот сифатига бевосита боғлиқ.

Шундай қилиб, таклиф қилинган платформалар энг аввало ислоҳот кейинги босқичлари муваффақиятининг гарови ҳисобланадиган ўзгаришларни амалга ошириш йўли билан олға ҳаракат қилишни таъминлайди.

Шунингдек, ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётини амалга ошириш тартиби ва кетма-кетлигига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим. Жумладан:

1. Молия вазирлигининг функциялари ва вазифаларини белгилаш. Халқаро тажриба айтиш шундайки, молияни самарали бошқаришни йўлга қўйишни таъминловчи асосий принципларни жорий этиш жараёнини бошқариши лозимлигини кўрсатади. Бу функцияни бажарар экан, Молия вазирлиги қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- Ўрта муддатли бюджетлаштиришни жорий этиш босқичларининг кетма-кетлигини ва олға силжишдан олдин ҳар бир босқичда бажариш талаб этиладиган тадбирларнинг ўзаро боғлиқлигини (“платформалар” назарияси);
- бюджет интизомига ва бюджет лимитларини секторлар бўйича белгилаш итератив таомилларига қатъий риоя этган ҳолда бюджетни ўрта муддатли режалаштиришни ўтишни;
- молиявий менежментнинг янги усулларини жорий этиш, шу жумладан, счётлар режаси ва бюджет таснифни такомиллаштиришни,

шунингдек, идораларда молиявий ахборот самарали тизимларини яратиш бўйича методик тавсиялар тузиш, бунда улар ғазначиликнинг ривожланаётган ахборот тизимлари билан ўзаро алоқа қилиши зарурлигини ҳисобга олишни;

- бюджет маблағларини олувчиларнинг улар фаолиятининг асосий йўналишлари, ўрта муддатли бюджетлаштиришни амалга ошириш натижалари тўғрисидаги баёнотлари сифатини оширишни ва уларнинг бюджет жараёнидаги ролини мустаҳкамлашни;

- НЙБ талабларига ва идораларнинг бошқарув қарорларини қабул қилишда эркинлиги кенгайиши туфайли юзага келувчи имкониятларга мувофиқ ЎМБни ижро этиш жараёни устидан ишончли мониторинг ҳамда ҳисобот тизимини яратишни.

2. ЎМБнинг макропрогнозлар билан мувофиқлигини таъминлаш ва бюджет маблағларини тақсимлаш. Бунга эришиш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур:

- Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли стратегиясини ишлаб чиқиш. Бу стратегия ҳукуматнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий сиёсатини ўрта муддатли келажакда амалга ошириш мақсад ва вазифаларини белгиловчи дастурга айланиши лозим. Ўрта муддатли стратегия доирасида макроиқтисодий сиёсатнинг устувор йўналишлари (солиқ-бюджет, пул-кредит, ташқи иқтисодий, ижтимоий сиёсат ва бошқалар)ни ҳисобга олган ҳолда макроиқтисодий прогнозни, шунингдек, демографик вазият, меҳнат бозори параметрлари, иқтисодиёт тармоқлари ва секторларининг ўзгариш прогнозларини ишлаб чиқиш амалга оширилади.

- Даромадлар ва харажатларнинг ажратилган моддалари бўйича давлат бюджети (уч йиллик) ва солиқ-бюджет сиёсати параметрларининг прогнозини тайёрлаш. Ушбу ҳужжат макроқўрсаткичларнинг берилган прогнозига мувофиқ бюджетнинг чегараси ва имкониятларини белгилайди.

- Ўрта муддатли бюджетлаштириш ва макродаражада рискларни бошқариш воситалари ва тартиб-таомилларини такомиллаштириш. Бу давлат бюджетининг макроиктисодий прогнозлар билан баланслилиги таъминлашни, перспектив молиявий режа ва бюджетни режалаштириш субъектлари учун бюджет харажатлари лимитлари ўртасида изчил алоқа ўрнатишни, жорий ва капитал харажатларни ягона режалаштиришни назарда тутди.

- Бюджет маблағларини бош тақсимловчилар томонидан иқтисодиёт тармоқлари ва секторларининг ривожланишини таъминловчи тармоқ мақсадли бюджет дастурлари, бюджет маблағлари ҳисобидан уларни молиялаштириш тадбирлари мажмуи ва ҳажмларининг ишлаб чиқиши. Бунда дастурларни тайёрлаш уларнинг ижрочилари томонидан бюджет харажатларининг зарурлигини асословчи молиявий ҳужжат ҳисобланади. Дастурлар учун бюджет маблағларини бюджетлаштириш субъектлари ўртасида уларнинг дастурларига мувофиқ тақсимлаш. Бунинг учун:

- макродаражада харажатларни режалаштириш бўйича методик кўрсатмаларни ишлаб чиқиш ва амалга жорий этиш, бош тақсимловчилар учун амалдаги харажатларга оид мажбуриятларнинг лимитларини белгилаш;

- танловда ютган бош тақсимловчилар дастурлари ўртасида улар асослаб берган харажатларни бюджетдан молиялаштириш тартибини тайёрлаш;

- бюджет мақсадли дастурларини режалаштириш ва тасдиқлаш ҳамда бюджетни тузишда жорий ва капитал харажатларни бирлаштириш лозим.

3. Ахборот-услубий базани такомиллаштириш. Бош тақсимловчига ўтиш жараёнида бюджетни режалаштиришни ахборот билан таъминлашга қўйиладиган талаблар кучайтирилади. Бу энг аввало, бюджетни режалаштиришни автоматлаштириш тизимларига тегишли. Бунда тизимга режалаштириш янги усулларига тез мослашувчанлик

талаблари қўйилади. Мамлакатда режалаштириш ва таҳлил методикалари лозим даражада ишлаб чиқилмагани туфайли, ҳисоб-китоб ҳамда таҳлил методикаларини амалга жорий этиш анча кўп вақтни олади.

Муаммонинг ечими сифатида молия органларига бюджетни режалаштиришни ва таҳлил қилишни автоматлаштиришнинг янги мослашувчан усуллари мумкин қадар тезроқ ўтишни тавсия этиш мумкин. Бунда автоматлаштирилган усулларни мамлакат микёсида барча вазирликлар, идоралар ва минтакалар учун мажбурий деб белгилашга шўшилмаслик керак. Бунинг ўрнига турли даражадаги ахборот тизимларини бирлаштиришни таъминлаш мақсадида очик бюджет маълумотларига қўйиладиган умумий талабларни ишлаб чиқиш зарур.

Бюджет маълумотлари сифатига талаблар кучайишини кутиш лозим. Яна бир муҳим омил - таҳлилда турли манбалардан олинган бюджет ахборотидан фойдаланиш. Бу бюджет дастурларини ижро этиш натижаларининг мониторингини ўтказиш зарурияти билан белгиланади.

Бюджет ҳужжатлари шакллари такомиллаштириш зарур. Бунинг учун бюджетнинг очиклик ва бюджет ҳужжатларининг аниқлик даражасини ошириш, сиёсатчилар ҳамда жамоатчиликка бюджет ресурсларидан фойдаланиш бўйича қарорлар қабул қилиш жараёнида фаол иштирок этиш имкониятини бериш зарур. Бюджетни ифодалаш ва унга тушунтириш хати шаклини қуйидаги йўллар билан такомиллаштириш керак:

- ҳар йили қабул қилинадиган бюджет тўғрисидаги қонунга ўзгартиришлар киритиш, бюджетни расмий тасдиқлаш бюджет харажатларининг идоравий таснифига мувофиқ амалга оширилишига эришиш, бунда бюджет маблағларини сарфлаш ва натижаларга эришиш учун жавобгарликни бюджетни режалаштириш субъекти ҳамда бюджет маблағларининг бош тақсимловчилари ўртасида тақсимлаш;
- бюджет мақсадли дастурлари харажатларининг режалаштирилган

натижалар ва уларнинг кўрсаткичлари билан алоқасини аниқлаш учун функционал тасниф харажатлари моддалари ва турлари даражасидан фойдаланиш.

Молия вазирлиги бюджет ислоҳоти иштирокчилари қуйидаги талабларни бажаришлари учун зарурий шароитларни яратиш мақсадида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, методик кўрсатмалар ва тавсияларни ишлаб чиқиши ҳамда уларни тасдиқлаш ва қўллашга кўмаклашиши лозим:

- молиявий назоратни такомиллаштириш ва унинг унумдорлигини ошириш мақсадида бюджет маблағлари сарфланишининг самарадорлигини текшириш методикасини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш, шунингдек, давлат секторида бюджет харажатлари унумдорлиги аудити самарали тизимини ташкил қилиш. Бу назорат органларининг ҳаракатларини бюджет маблағларидан самарасиз ва унумсиз фойдаланиш ҳолларини аниқлашга йўналтириш имкониятини беради;
- республика бюджети лойиҳасига тушунтириш хатини тузиш бўйича методик кўрсатмаларни янгилаш;
- пировард ва бевосита натижалар ҳамда уларнинг кўрсаткичларини таърифлаш бўйича такомиллаштирилган методик кўрсатмалар ишлаб чиқиш;
- бош тақсимловчилар томонидан харажатларга оид мажбуриятлар реестрини тузиш бўйича методик кўрсатмаларни, мазкур реестрни Молия вазирлигига тақдим этиш, реестр лойиҳаларини тасдиқлаш ва унда ифодаланган ахборотдан бюджет харажатларининг лимитларини белгилаш ҳамда бюджетни шакллантириш бўйича иш олиб боришда фойдаланиш тартиб-таомилларини ишлаб чиқиш;
- бюджетдан маблағ ажратишни асословчи ҳужжатларни тузиш бўйича методик кўрсатмаларни ишлаб чиқиш;
- давлат мақсадли (бюджет) дастурларини ишлаб чиқиш бўйича методик кўрсатмаларни юқорида зикр этилган тартиб-таомиллар жорий

этилиши натижасида олинадиган сифатли ахборот асосида ишлаб чиқиш.

Ўрта муддатли бюджетлаштириш амалиётида ахборот инфратузилмасини яратиш замонавий принципларига мувофиқ, Молия вазирлигининг давлат муассасалари, бизнес тузилмалари, фуқаролик жамияти ва бошқа бошқарув органлари билан ўзаро алоқаси барча зарур ресурсларни олишга имконият яратувчи ягона ахборот портали орқали ташкил этилиши мумкин. Давлат бошқаруви органи ресурсларини порталга бирлаштириш қуйидаги афзалликларга эга:

- давлат органи хўжалик юритувчи субъектлар билан мунтазам равишда, тезкорлик билан ва очик ўзаро алоқа қилишини таъминлайди, вақт ва маблағларни тежаш учун имконият яратади. Портал хўжалик фаолиятини тартибга солишнинг кўпгина масалалари (рўйхатдан ўтказиш, лицензиялаш, солиқлар, субсидиялар ва бошқалар)ни ечиш учун “ягона дарча” концепциясини амалда мужассамлаштириш имкониятини беради;
- фуқароларга ижтимоий хизматлар ва таъминот уларга қай ҳажмда берилаётгани ҳақида тўлиқ ҳамда объектив ахборот бериш учун имконият яратади;
- ҳукумат сиёсати, ташаббуслари ва дастурларини қўллаб-қувватлаш бўйича ишга фуқаролар ҳамда ташкилотларни фаол жалб қилади;
- кундалик масалаларни ечишда ҳам, мураккаб масалаларни ечишда ҳам давлат тузилмаларининг ўзаро алоқасини оптималлаштиришни таъминлайди.

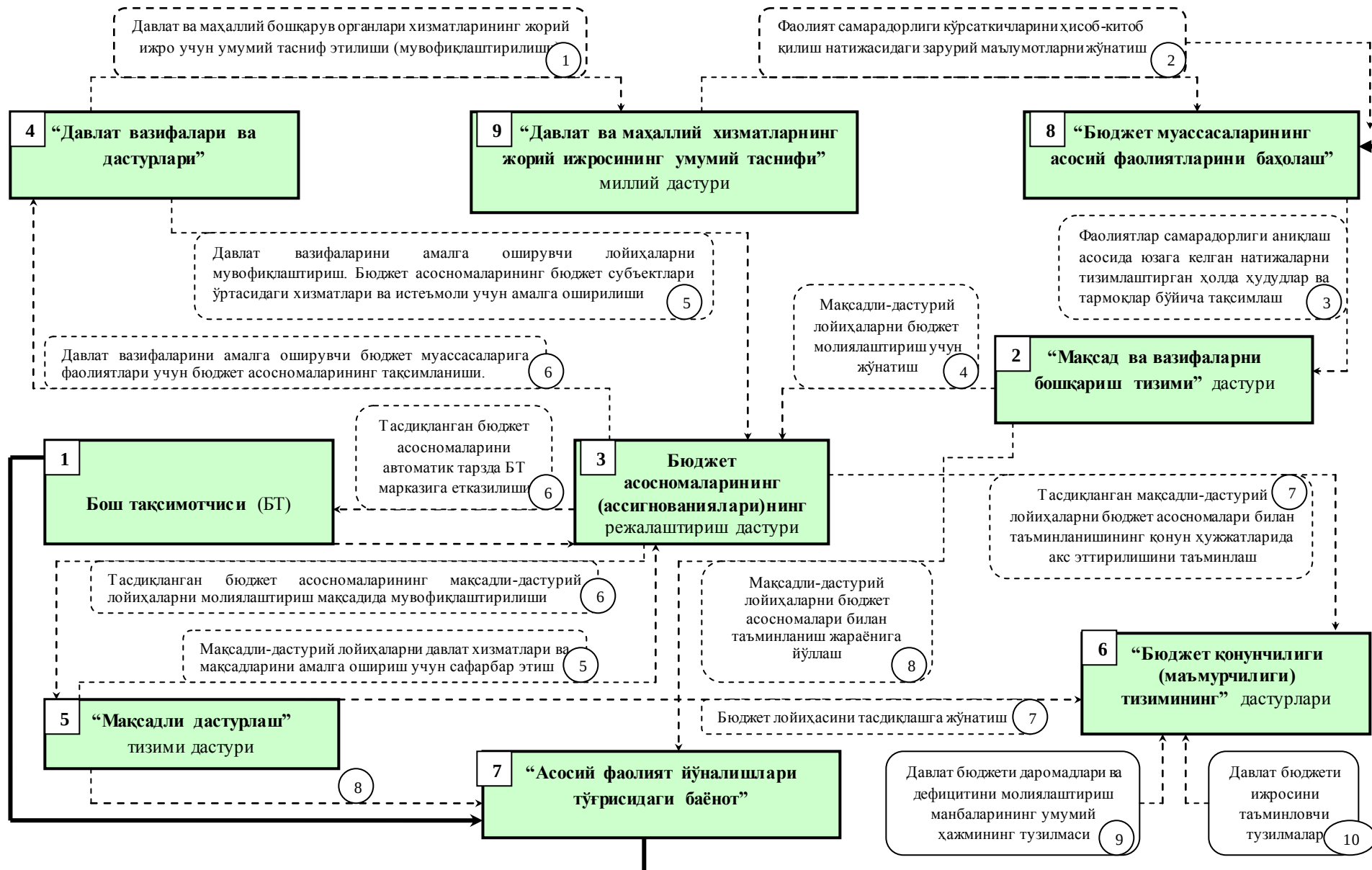
4. Ҳисоботни ва натижалар устидан назоратни такомиллаштириш. Бюджет маблағларини тақсимлашнинг янги шаклларига ўтиш янги назорат усуллари ва ҳисобот тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш билан яқин алоқада амалга оширилиши лозим. Ушбу тизим нафақат молиявий ҳисоботни, балки бюджет маблағларини тақсимловчилар ва олувчилар фаолиятининг пировард натижалари тўғрисидаги ҳисоботни ҳам ўз ичига олиши керак. Мақсадли бюджетлаштиришга ўтилганида бюджет

ресурсларидан мақсадли фойдаланиш эмас, балки бюджетдан молиялаштириладиган тадбирларни амалга ошириш якунлари бўйича эришилган натижалар назорат объектига айланади.

Бюджет маблағларини сарфлашнинг самарадорлиги устидан тўлиқ назорат тизими қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим:

- Натижалар мониторинги
- Стандарт ҳисобот
- Самарадорлик аудити - ҳисобот ҳужжатлари аудити
- Тармоқ дастурлари ва сиёсатининг самарадорлик даражасига баҳо бериш.

Бюджет харажатлари унумдорлигининг мониторинги. Дастурий-мақсадли бошқарувда шу жумладан ижтимоий натижаларни, яъни бажарилган ишлар ва тадбирлар жамиятда ясаган ўзгаришларни ўлчаш муҳимдир. Бунинг учун унумдорлик кўрсаткичлари тизимларини ишлаб чиқиш ва мазкур кўрсаткичлар мониторингини ташкил этиш лозим. Бундай кўрсаткичлар тизимлари бевосита натижани тавсифловчи кўрсаткичларнигина эмас, балки кўрсатилган хизматлар сифатини, хизматлардан фойдаланувчиларнинг фикрини тавсифловчи кўрсаткичларни ҳам ўз ичига олиши лозим.

Мониторинг⁵³ни ташкил этиш учун кўрсаткичларни, уларни ўлчаш жараёнини ишлаб чиқиш зарур. Баъзан натижаларга статистик ишлов бериш тартибини, уларни талқин қилиш қоидаларини, олинган ахборотни тизимлаштириш ва сақлаш қоидаларини, фойдаланувчилар ахборот ресурсларидан эркин фойдаланишларини таъминлаш тартибини белгилаш талаб этилади:

- бажарилган ишлар ҳажмини ва фаолиятнинг эришилган натижаларини назорат қилиш;
- ишлар графигига риоя этилиши, дастурни амалга ошириш жараёнида юзага келган муаммолар, амалга оширилган харажатлар ва бажарилган ишларнинг мувофиқлиги ҳақида ахборот олиш;
- мақсадли бюджет дастурларини амалга ошириш жараёнига ўз вақтида тузатишлар киритиш;
- таққослаш учун бюджет харажатлари унумдорлиги ва самарадорлиги кўрсаткичларининг базасини шакллантириш имкониятини беради.

Бюджет харажатлари унумдорлиги мониторингини жорий этиш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур:

- хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги ҳар бир шартнома, мақсадли дастур, вазифа, тармоқни комплекс ривожлантириш режаси учун кўрсаткичлар ва уларнинг мақсадли қийматларини белгилаш. Уларнинг орасида ташкилот фаолиятига хизматлардан фойдаланувчиларнинг муносабатини бевосита акс эттирувчи кўрсаткичлар бўлиши керак;
- ахборот манбаларини, маълумотлар йиғиш усулларини, уларни тақдим этиш, рўйхатдан ўтказиш, сақлаш ва қайта ишлаш учун масъул шахсларни, фойдаланувчиларни рўйхатдан ўтказишнинг даврийлигини белгилаш;

⁵³ Мониторинг - бу хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги шартнома, дастур, вазифа ва ҳоказоларни бажариш жараёнини тавсифловчи кўрсаткичларнинг жорий қийматларини вақти-вақти билан ўлчаш ва қайд этишдир. Буларга сарфланган ресурслар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ҳажмларининг кўрсаткичлари киради. Мониторинг ишларнинг боришига баҳо бериш ва ишга зарурий тузатишларни тезкорлик билан киритиш учун бошқарув органларини зарурий ахборот билан таъминлаш мақсадида ўтказилади.

- мақсадлар, вазифалар, бош тақсимловчи ҳисоботлари унумдорлик кўрсаткичларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш устувор йўналишлари билан мувофиқлигини таъминлаш;

- бюджет харажатлари унумдорлиги ва самарадорлиги кўрсаткичлари ягона базасининг шакли ҳамда мазмунини белгилаш. База кўрсаткичлари бевосита натижа, пировард (ижтимоий-иқтисодий) натижа кўрсаткичларини, аҳоли ўртасида ўтказилган хизматлар сифатига доир сўровлар натижаларининг кўрсаткичларини, хизматлар қиймати кўрсаткичларини ўз ичига олиши лозим;

- мониторинг тизимининг маълумотлар йиғиш шаклини белгилаш. Мониторинг натижаларининг йиғма электрон жадвали тузилиши лозим. Бу жадвал қуйидагиларни ўз ичига олиши керак: режалаштирилган натижа, уни тавсифловчи индикатив кўрсаткичлар, оралиқ натижалар (факт), пировард натижа (факт), режалаштирилган натижага эришмаслик сабаблари ва кўрилган чоралар;

- мониторинг натижалари ҳақида жамоатчиликка ахборот бериш тартибини белгилаш.

Стандарт ҳисобот тушунчаси ҳам қўлланилган ҳолда, унга кўра бюджет маблағларини бош тақсимловчилар, бюджет маблағларини олувчилар, бюджет хизматлари кўрсатувчи нодавлат тузилмалар ўз фаолияти натижалари тўғрисида стандарт шаклдаги ҳисоботни вақти-вақти билан тайёрлашлари ва юқори турувчи бошқарув органларига тақдим этишлари лозим. Бу ҳисобот бюджет маблағларини тақсимловчилар ва олувчилар фаолиятининг йўналишлари тавсифини ҳамда эришилган натижалар ҳақида ахборотни ўз ичига олиши керак. Ҳисоботлар бюджет маблағларини тақсимловчилар ва олувчилар учун белгиланган мақсадларга қандай даражада эришилаётганини ўзида акс эттириши лозим. Фаолият натижалари тўғрисидаги барча ҳисоботлар жамоатчилик учун очик бўлиши керак. Ҳисобот мазмуни турли субъектлар учун ҳар хил бўлади:

- Бюджет муассасаси давлат вазифасини бажариш тўғрисида ҳисобот тақдим этади. Бюджет муассасасининг ва ижтимоий буюртмани бажараётган

ташкilotнинг раҳбари белгиланган вазифа ёки шартнома доирасида иш кўрадилар. Уларнинг ҳисоботи бажарилган ишлар ҳажмлари кўрсаткичларини, хизматлар кўрсатиш сифати ва регламентларига риоя этилишини тасдиқловчи маълумотларни ўз ичига олиши лозим.

- Танлов натижаларига кўра танланган хизматларни етказиб берувчи хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги шартномани, техник топшириқни бажариш тўғрисида ҳисобот тақдим этади.

- Мақсадли дастур маъмури мақсадли дастурни бажариш натижалари тўғрисида ҳисобот тақдим этади. Дастурлар маъмурлари дастур мақсадларига эришиш учун жавобгар бўладилар. Улар дастур доирасида бажарилган ишларнинг ҳажми ва мақсадларга эришишни акс эттирувчи кўрсаткичлар бўйича ҳисобот беришлари лозим.

- Тармоқнинг ривожланиши учун масъул бўлган давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари - бюджет маблағларини бош тақсимловчилар ҳар йили фаолият натижалари ва асосий йўналишлари тўғрисида баёлотлар тайёрлайдилар. Тармоқ ижро этувчи ҳокимият органи тармоқни ривожлантириш сиёсатини ишлаб чиқади. Тармоқ органи баёоти ижтимоий мақсадларга эришилиши ҳақидаги ахборотни ўзида акс эттириши ва пировард натижаларга кўра баҳоланиши лозим.

Фаолият натижалари тўғрисида ҳисоботларни давлат бошқаруви амалиётига жорий этиш НЙБга ўтиш шароитида бюджет ресурсларидан фойдаланилиши устидан назоратни енгиллаштиради, ҳокимият органларига бюджет харажатлари самарадорлигининг ички ва ташқи аудитини вақти-вақти билан ўтказиш имкониятини беради.

Натижалар бўйича ҳисоботни ижтимоий молияни бошқариш амалиётига жорий этиш учун:

- бюджет жараёни иштирокчилари (бюджет маблағларини бош тақсимловчилар, тақсимловчилар ва бюджет маблағларини олувчилар) учун натижалар тўғрисида ҳисобот шакллари ишлаб чиқиш ҳамда тасдиқлаш;

- мониторинг, статистик кузатишлар маълумотларига мувофиқ

натижаларнинг кўрсаткичларини ҳисоблаш тартибини тасдиқлаш;

- натижалар тўғрисида ҳисоботни тайёрлашга маблағларни бюджетда назарда тутиш лозим.

5. Бюджет харажатларининг самарадорлиги аудити бюджет харажатларининг самарадорлиги аудити маҳаллий даражада фаолият натижалари тўғрисидаги ҳисоботларнинг ишончилигини текшириш, мақсадли дастурлар ва тармоқ сиёсатининг самарадорлигига доир ҳисоботлар ва баҳолашларнинг сифатини ошириш мақсадида ўтказилиши лозим.

Самарадорлик аудити⁵⁴ мақсадли дастурлар мазмунини белгиловчи сабабий боғланишлар ҳақидаги гипотезаларнинг, тармоқ сиёсати мақсад ва вазифаларининг тўғрилигини текширмайди.

Бюджет харажатларининг самарадорлиги аудити икки хил - ташки ва ички бўлади. Ички аудит асосан ташкилотнинг ўз кучи билан ўтказилади ва ташкилотни бошқариш сифатини оширишга қаратилади. Ташқи аудит вакиллик ҳокимиятининг назорат-ҳисоб палаталари, мустақил аудиторлик ташкилотлари, мустақил экспертлар томонидан ўтказилади. Бюджет маблағлари сарфланишининг самарадорлиги аудитини ўтказиш текширувда иштирок этувчи аудиторлардан юксак малакага эга бўлишни талаб қилади.

Бюджет маблағлари сарфланишининг самарадорлиги аудитини ижтимоий молияни бошқариш амалиётига жорий этишга қуйидаги омиллар тўлқинлик қилади:

- бюджет маблағларини тақсимловчилар ва олувчилар фаолиятининг натижалари ҳақида норматив белгиланган стандарт ҳисоботнинг йўқлиги;
- давлат ҳокимияти органлари ва бюджетдан маблағ олувчи бошқа субъектлар ишига баҳо беришни тўлиқ ҳажмда бажаришга қодир бўлмаган

⁵⁴ Самарадорлик аудити - ҳокимият органлари ва бюджет маблағларини олувчилар фаолиятининг натижалари тўғрисидаги ҳисоботларни текшириш. Текширувлар ҳисобот маълумотларининг тўлиқлиги, тўғрилиги ва ишончилигини, бюджет маблағлари сарфланишининг самарадорлигига баҳо бериш тартиб-таомиллари тўғри қўлланилганини ва ҳисоботларда фаолиятнинг унумдорлиги хусусида чиқарилган хулосаларнинг тўғрилигини тасдиқлаш учун ўтказилади.

малакали мутахассислар озлиги. Самарадорликни теширишни амалга оширувчи аудиторлар нафақат молиявий-иқтисодий билимларга, балки текширилаётган соҳаларда махсус билимларга ҳам эга бўлишлари керак;

- давлат ва маҳаллий даражаларда самарадорлик аудитини ўтказишни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ва услубий база пухта ишлаб чиқилмаганлиги.

Самарадорликнинг ички ва ташқи аудитини жорий этишдан олдин ижтимоий молияни бошқариш амалиётига фаолият натижалари ва маблағлардан фойдаланишнинг самарадорлиги тўғрисида стандарт ҳисобот жорий этилиши лозим.

Самарадорлик аудити амалиётини кенг тарқатиш учун:

- самарадорлик аудити стандартлари ва уни ўтказиш методикаларини ишлаб чиқиш;
- самарадорлик аудитини ўтказиш тартибини белгиловчи норматив ҳужжатларни ишлаб чиқишга ва самарадорлик текширувларини ўтказишга бюджет маблағларини маҳаллий бюджетда назарда тутиш талаб этилади.

6. Дастурларнинг ва тармоқ сиёсатининг самарадорлигига баҳо бериш. Айрим ҳолларда мақсадли дастурларни ишлаб чиқишга асос бўлган ижтимоий ходисалар ўртасидаги сабабий боғланишлар ҳақидаги фаразларнинг тўғрилигини, тармоқнинг ривожланишини бошқарувчи ҳокимият органи олиб бораётган сиёсат асосларининг тўғрилигини текшириш талаб этилади. Бундай зарурият дастур мониторинги ёки тармоқ ривожланиши асосий кўрсаткичларининг мониторинги жараёнида кўрсаткичларнинг кутилаётган қийматларидан кутилмаган ва тушунтириб бўлмайдиган оғишлар аниқланганида туғилади.

Бундай ҳолларда дастурларнинг самарадорлигига ёки сиёсатнинг самарадорлигига баҳо беришни амалга ошириш талаб этилади. Самарадорликка баҳо беришда текширувчи ташкилот ҳисоботларни ва берилган қўшимча материалларни текшириш билан чекланмайди, балки зарурий тадқиқотлар, масалан, социологик тадқиқотларни мустақил ўтказди,

амалга оширилаётган дастурнинг жамиятга таъсирига баҳо беради ва дастурга асос бўлган гипотезанинг тўғрилигини текширади.

Сиёсат ёки дастурнинг самарадорлигига берилган баҳо амалга оширилаётган сиёсат ёки мақсадли дастурларнинг асосий қоидаларини ўзгартиришга доир муҳим иқтисодий ва сиёсий қарорлар қабул қилиш учун асос бўлади. У ижтимоий ходисалар ва жараёнлар ўртасида мавжуд муҳим алоқаларни аниқлаш, мақсадли ва комплекс дастурларни шакллантиришда хатоларни четлаб ўтиш имкониятини беради.

Самарадорликка баҳо беришни ўтказиш маблағлардан мақсадли фойдаланилишини текширишга қараганда кўпроқ вақт ва ресурслар сарфини талаб этади. Дастурлар ва сиёсатларнинг самарадорлигига баҳо бериш самарадорлик аудитидан анча қиммат туради ва юқори малакали мутахассислар иштирокини талаб этади. Ҳозирги вақтда маҳаллий бошқарув амалиётида дастурларга баҳо беришни амалга оширишнинг ягона ва умум эътироф этилган методикаси йўқ.

Дастурлар самарадорлигига баҳо беришни назорат-ҳисоб палаталари, мустақил аудиторлар, маъмуриятлар томонидан махсус тузилган муваққат ишчи гуруҳлар амалга ошириши мумкин.

Халқаро бюджет амалиётида йиллик молиявий режаларнинг бажарилиши тўғрисида қонунчилик (вакиллик) ҳокимияти органлари олдида ҳисобот бериш тизими мавжуд бўлиб, у режаларни бажаришга микдорий баҳо беришни ҳам ўз ичига олади.

НЙБга ўтиш жараёнида бош муаммо мақсадли кўрсаткичларни танлаш ҳисобланади.

Демократик жамият ва бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадларига эришишда Ҳукуматнинг роли ўз фаолияти билан қўйилган мақсадларга эришилишини таъминловчи бозор ва фуқаролик жамияти субъектлари ривожланиши учун зарурий шароитларни яратишдан иборат. Бу, мисол учун, собиқ шуро режа тизимида кенг қўлланилган ва натижалари ҳаммага яхши маълум бўлган микдор

кўрсаткичлари эмас, балки сифат кўрсаткичлари биринчи ўринга қўйилишини лозимлигини англатади. Айтиш мумкин, бу сабабли талаб этиладиган кўрсаткичлар сифат жиҳатидан ва ишончлилиқ даражасига кўра мақсадлар тавсифига мувофиқ бўлиши лозим.

7. Бюджет ташкилотларида молиявий менежмент сифатини тестлаш тизимини яратиш. Бюджет муассасаларидаги молиявий менежмент сифатини таққослаш ва бу баҳодан уларнинг ислохотда иштирокини рағбатлантириш учун фойдаланиш қуйидаги тадбирларни амалга оширишни талаб этади:

- молиявий менежмент сифатининг йиллик тестларини барча бюджет ташкилотларида уларга қўйиладиган талаблар бажарилишининг самарадорлигига ва ислохотнинг кейинги босқичларига тайёрлик даражасига баҳо бериш учун жорий этиш;

- ҳар йили молиявий менежмент сифатига доир тестларни ўтказиш, бунда аниқ баҳолаш мезонларидан фойдаланиш ва уларга ислохотни амалга оширишда эришилган тараққиётга мувофиқ тегишли тузатишларни киритиш, талабларни ўзгартириш, янги талабларни киритиш ва эскиларини бекор қилиш;

- тестларнинг натижаларидан Молия вазирлиги томонидан ислохотни амалга оширишга рағбатлантирувчи омилларни ишлаб чиқишда фойдаланиш, бунда узларига ажратилган ресурслардан самаралироқ фойдаланаётган бюджет муассасаларига бошқарув борасида кўпроқ эркинлик бериш.

8. Кадрлар малакасини ошириш. ЎМБни самарали жорий этишни таъминлаш учун ҳукуматнинг барча даражаларида бюджетни ўрта муддатли режалаштириш бўйича сиёсий мажбуриятлар олинишини таъминлаш, тармоқ стратегик режаларини ишлаб чиқиш бўйича техник имкониятларни ёки кадрларнинг билимларини ривожлантириш, ЎМБни қувватлаш учун бюджетни бошқариш тартиби ва графигини жараёнга жорий этиш зарур.

Бюджет тизимининг мақсадли ҳолати мақсадларни, қўйилган натижаларни ва дастурларнинг самарадорлигини таърифлаш, унумдорлик индикаторларини ишлаб чиқиш, ўрта муддатли молиявий режалаштириш каби элементларни уз ичига олади. Буларнинг барчаси энг аввало вазирликларнинг

бошқарув бўғини ходимлари ва молиявий тахлилчилар малакасига юксак талаблар қўйишни назарда тутди.

Молия органлари ва вазирликларнинг ходимлари малакасини зарурий даражага етказиш учун таълим жараёнини ташкил этиш жуда оғир иш. Айни вақтда, вазирликларнинг кадрлар таркибини янгилаш ҳам, масалан, давлат хизмати ходимларининг маош даражаси унча юқори эмаслиги туфайли жиддий муаммолар юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Кадрларни бошқариш борасида натижа учун ходимларнинг жавобгарлиги назарда тутилган, лекин дастурларнинг унумдорлигига қараб ходимларни мукофотлаш назарда тутилмаган.

Ўзгаришлар жараёнига тайёрлаш мақсадида ходимларни ўқитиб-ўргатиш кенг қўламли вазифа ҳисобланади ва пухта режалаштириш ҳамда бошқаришни талаб этади. Шу туфайли ҳам молия вазирлигининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- бошқа таълим муассасалари ва газначилик билан ҳамкорликда молиявий менежмент масалалари бўйича таълим ҳамда маслахат бериш билан шуғулланадиган марказий бўлинма ташкил этиш;
- конкрет талабларни ҳисобга олиб, бюджет муассасалари ходимларига таълим беришни, шунингдек, бюджет муассасалари учун бюджет ижроси ва ҳисоботни ислох қилиш масалалари бўйича ўқитувчилар тайёрлашни ташкил этиш ва ўтказиш;
- марказлаштирилган тартибда таълим бериш амалга оширилганидан сунг бюджет муассасаларига ўз таълим дастурларини яратиш ва ходимларга молиявий менежментни тулақонли ўргатиш режаларини ишлаб чиқиш талабини қўйиш.

Молия вазирлиги молиявий менежмент сифатини яхшилашга менежерлар рағбатини кучайтириш мақсадида аниқ чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиши ва у қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим:

- молиявий менежмент сифатини текшириш жараёнида олинган сабоқлардан фойдаланиш;

- бошқарув борасида эркинликни кенгайтиришга асосланган рағбатлантирув тизимини қонун йўли билан мустаҳкамлаш;
- рағбатлантирув тизимини бюджет муассасаларига нисбатан қуллашни тавсия этиш (шу жумладан, бюджетни режалаштириш субъекти ва унга тобе бўлган тузилмалар Ўртасидаги муносабатларда);
- молиявий менежмент ислохоти бюджет ижроси ва ҳисобот босқичларида амалга оширилишига қараб молиявий менежментга қўйиладиган талабларни янгилаш ва кучайтириш.

9. Бюджет муассасаларини бошқариш ташкилий тузилмасини бюджет муассасаларида зарурий ўзгаришларни амалга ошириш йўли билан такомиллаштириш. Бунда менежерлар ресурслардан фойдаланиш ва натижаларга эришиш учун жавобгар бўладилар. Ушбу мақсадга эришиш қуйидагиларни назарда тутди:

- бюджетни режалаштириш субъектлари белгиланган вазифаларни амалга оширишга, ресурслардан самарали фойдаланиш ва натижаларга эришишга қодир бўлган иерархиявий бошқарув тузилмасини ташкил этишлари лозим;
- бюджет муассасаларининг ташкилий тузилмаси шундай ўзгартирилиши керакки, хизматлар кўрсатиш фаолиятини бошқарувчи менежерлар харажатлар учун ҳам, натижалар учун ҳам шахсан жавобгар бўлсинлар;
- бюджет муассасалари конкрет натижаларга эришиш, тегишли фаолиятни амалга ошириш ва ресурслардан фойдаланиш учун жавобгарликни муайян операцион (бюджет) менежерларига юклатишлари ҳамда уларнинг ваколатлари ва мажбуриятларини белгилашлари лозим;
- бюджет муассасалари ички молиявий назорат замонавий тизимини яратишлари, шу жумладан ваколатлар ва вазифаларни белгилашлари, шунингдек, ички текширувлар, давлат харидларини бошқариш, даромадларнинг ягона бюджет ҳисобварағини юритиш ва ҳоказоларнинг тартиб-таомилларини белгилашлари зарур;
- бюджет жараёнининг барча иштирокчилари самарали молиявий менежментни таъминлаш учун бухгалтерия ҳисобини юритишлари ва

молиявий ахборот тизимини ислох қилишлари лозим. Бу амалга оширилаётган тўловлар ҳисобини ўз вақтида юритиш, ресурсларни режалаштирилаётган ва амалда эришилган натижалар билан боғлаш, активлардан самарали фойдаланишни, шунингдек, менежерлар бошқарув ҳамда бухгалтерия ахборотидан бюджетни, фаолият ва натижаларни бошқариш воситаси сифатида фойдаланишларини ўз ичига олади;

- бюджет муассасалари бюджет ижроси ва ҳисоботини босқичма-босқич ислох қилиш учун ҳаракатларнинг кенгайтирилган режаларини тайёрлашлари лозим;

- ресурслардан фойдаланиш ва натижаларга эришиш учун жавобгар булган операцион (бюджет) менежерларини тайинлаш тартиб-таомиллари ишлаб чиқиши, уларнинг ваколатлари ҳамда мажбуриятлари белгиланиши, шунингдек, операцион менежерларга зарурий бошқарув ахборотини бериш самарали тизмини шакллантириш зарур.

ХУЛОСАЛАР ВА ТАВСИЯЛАР

1. Ўзбекистон Республикасида бюджет жараёнини ташкил этиш асослари, унинг норматив-ҳукукий базаси ва босқичларини таҳлил қилиш, шунингдек, мавжуд бюджет тизимини, Давлат бюджетининг тузилиши ва уни прогноз қилиш усулларини ўрганиш, Давлат бюджетини режалаштириш методологиясида бюджет маблағларидан изчил ҳамда самарали фойдаланиш имкониятларини чекловчи айрим камчиликлар мавжудлигини кўрсатди. Жорий сметали режалаштириш молиялаштириш натижаларини белгилаш муаммосини амалда четлаб ўтади. Бошқача айтганда, харажатларнинг ўзи натижалар сифатида амал қилади. Бюджетни режалаштириш бир йил билан чегараланади ва бу бюджет сиёсатини ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг жорий йил доирасидан четга чиқувчи устувор вазифалари ва мақсадларига эришишга йўналтириш имкониятини бермайди. Натижада ўрта ва узоқ муддатли келажакда амалга оширишни мўлжаллаб қабул қилинадиган миллий ва тармоқ дастурлари аксарият ҳолларда, бюджет имкониятлари билан боғланмайди. Жорий (амалдаги) бюджет ҳам инвестиция дастури билан лозим даражада боғланмаган.

2. Давлат секторида бюджетни ўрта муддатли режалаштиришни жорий этиш эҳтиёжлари қуйидаги омиллар билан белгиланади:

- мамлакатнинг яқин йиллардаги молиявий имкониятларини («бюджет чеклашлари»ни) ва режа билан қамраб олинган ҳар бир йил учун бўш маблағларнинг ялпи кийматини аниқлаш зарурияти билан;

- узоқ муддатли капитал қўйилмалар дастурларини амалга ошириш вазифалари билан. Улар аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатиш учун зарур шароитларни яратувчи инфратузилмани ривожлантириш имкониятларини белгилайди;

- жорий бюджетларни мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли молиявий режаларда акс эттириладиган стратегик мақсадларига йўналтиришнинг аҳамияти кучайганлиги билан.

3. Қуйидагилар Ўзбекистонда ўрта муддатли бюджетлаштиришга ўтиш шартлари ҳисобланади:

- барқарор иқтисодий ўсиш ва уни ўрта муддатли ва узоқ муддатли келажакда қувватлаш зарурияти;
- Солиқ кодексини янги тахрирда ҳамда ўрта муддатли келажакка мулжалланган солиқ сиёсати концепциясини қабул қилиш доирасида солиқ тизимини барқарорлаштириш;
- аҳоли фаровонлигини оширишнинг ўрта муддатли стратегиясини ишлаб чиқиш ва ўрта муддатли келажакка мўлжалланган бошқа миллий дастурларнинг мавжудлиги.

4. Бюджетни ўрта муддатли бюджетлаштириш (ЎМБ) ёки натижага йўналтирилган ўрта муддатли бюджетлаштириш (НЙЎМБ) ҳозирги вақтда давлат молиясини бошқариш ислоҳотининг бош элементи сифатида кенг миқёсда эътироф этилган.

5. Мамлакат иқтисодиётида бюджетни ўрни ва аҳамиятидан келиб чиқиб, давлат харажатларини бошқариш бюджет сиёсатининг муҳим қисми ҳисобланади ва мамлакат ривожланишининг ўрта муддатли истиқболи ва бюджетни режалаштириш, ЎМБ жараёнини бошқариш, қўлланиладиган бюджет даромадлари ҳамда режалаштириш ва прогнозлаштириш усуллари, қонунчилик базасининг ҳолати, шунингдек бюджетни тасдиқлаш ва ижро этиш, бюджет ижросини назорат қилиш жараёнлари билан кўп жиҳатдан белгиланади.

6. ЎМБни амалга жорий этишда бюджетни ўрта муддатли режалаштириш борасидаги халқаро тажрибани, чет мамлакатларида ЎМБни жорий этишнинг институционал жиҳатларини ўрганиш, энг муҳими - ЎМБни жорий этиш борасида тупланган ижобий тажрибадан зарур сабоқлар олиш улкан аҳамият касб этади.

7. Ўрта муддатли бюджет лойиҳасини тайёрлаш жараёнини ташкил этишда қуйидагиларни амалга ошириш зарур: ўрта муддатли комплекс режалаштириш босқичларини белгилаш, мамлакат ижтимоий-иқтисодий

ривожланишининг ўрта муддатли стратегиясини ишлаб чиқиш, ўрта муддатли истиқболли молиявий режани тайёрлаш, давлат бюджети параметрларини лойиҳалаш, бюджет маблағларини тақсимловчилар учун бюджет харажатларининг лимитларини шакллантириш, бюджет сиёсатининг устувор вазифаларини келиб чиқиб давлат мақсадли (бюджет) дастурларини ишлаб чиқиш, шунингдек бюджет харажатлари лимитларини мақсадли дастурларнинг параметрлари билан мувофиқлаштириш чораларини кўриш.

8. ЎМБнинг аҳамияти шундаки, у харажатларни давлат сиёсатининг устувор йўналишлари билан боғлаш ва уларни бюджетда мавжуд маблағлар билан чеклаш имкониятини берувчи асосни яратади. ЎМБ ресурсларни ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг устувор йўналишларига мувофиқ тармоқ дастурларини амалга ошириш учун секторларнинг ресурсларга бўлган эҳтиёжлари билан боғловчи узлуксиз жараёндир.

9. ЎМБ бюджетнинг жами даромадлари ва харажатларини макроиқтисодий прогнозлаштириш асосида юқоридан пастга қараб ишлаб чиқиладиган лойиҳаларини, шунингдек, давлатнинг молиявий мажбуриятлари ва умумдавлат аҳамиятига молик мақсадли дастурларни, уларни амалга ошириш қийматларининг жорий ва ўрта муддатли баҳоларини ўз ичига олади.

10. Бошқа мамлакатлар тажрибасидан келиб чикканда, ЎМБни жорий этиш истиқбол молиявий режа (ИМР), харажатларга оид мажбуриятлар реестри (ХМР), Асосий фаолият йўналишлари тўғрисидаги маърузалар (АФЙТМ), асослантирилган бюджет буюртмалари, тушунтириш хатларини бир-бири билан боғлашни ва бюджет жараёнига киритишни таъминловчи ўрта муддатли бюджет режаларини тайёрлаш методикаларини белгилайди.

11. ЎМБни жорий этиш учун молиявий менежментнинг замонавий тартиб-таомиллари ва бюджет ижроси ва ҳисобот амалиётига жорий этишга киришиш учун барча зарур шароитларни яратиш, Молия вазирлиги норматив базани янгилашини, тегишли базавий методикалар яратилишини таъминлаш, шу жумладан, молиявий менежментни бюджетни ижро этиш ва ҳисобот босқичларига жорий этиши режаларини ишлаб чиқиши, уларни кўриб чиқиши

ва тасдиқлашини тартибга солувчи норматив ҳужжатни тайёрлаш зарур.

Шундай қилиб, ЎМБни ишлаб чиқиш ва жорий этиш давлат харажатларининг самарадорлигини оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Бюджет жараёнини такомиллаштириш чора-тадбирлари локал даражада самара бериши ҳам, кенг миқёсда туб ўзгаришларга олиб келиши ҳам мумкин. Натижага йўналтирилган бюджетлаштиришни ёки дастурий-мақсадли бюджетлаштиришни жорий этиш айнан шундай ўзгаришларга олиб келади. У бюджет жараёнининг барча босқичлари мазмунинигина эмас, балки давлат харажатларини бошқариш концепциясини ҳам ўзгартиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қонунлар, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
- 1.2. «Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги 2000 йил 14 декабрдаги Қонуни. //Солиқлар ва божхона хабарлари, 2001 йил №2.
- 1.3. Ўзбекистон Республикасининг Бююжет кодексини тасдиқлаш тўғрисида» ги қонуни. – Тошкент, 2014. 14 декабр.
- 1.4. «Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексини тасдиқлаш тўғрисида» ги қонуни. – Тошкент, 2007. 25 декабр.
- 1.5. Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси. // Халқ сўзи, 1998 йил 3 январ.

2. Президент И.А.Каримов асарлари

- 2.1. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1993. – 128 б.
- 2.2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. – 296 б.
- 2.3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. –Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
- 2.4. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. –Т.: Ўзбекистон, 2005. – 528 б.
- 2.5. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Тошкент, «Ўзбекистон», 2010. – 80 б.

3. Китоб ва туркум нашрлар

- 3.1. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 460 с.
- 3.2. Брайчева Т.В. Государственные финансы. – Санкт Петербург.: Питер, 2001. – 278 с.
- 3.3. Бюджетная система Российской Федерации: Уч. Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской – 2-изд. – М.: Юрайт, 2000. – 615 с.
- 3.4. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник под ред. Г.Б. Поляка. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 370 с.
- 3.5. Бюджетный федерализм и межбюджетные отношения: проблемы и перспективы развития. Булатов А. Экономика. – М.: Бек, 2003. – 370 с.
- 3.6. Вахобов А., Срожиддинова З. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети. – Т.: Молия, 2001. – 174 б
- 3.7. Вахобов А., Жамолов Х. Согласование межбюджетных отношений. – Т.: Молия, 2002. – 239 с.
- 3.8. Верхолаз М.А. Влияние степени использования экономического потенциала на состояние местных бюджетов. – Белград, Искра, 1997. – 91 с.
- 3.9. Годме П.М. Финансовое право. – М.: Прогресс, 2003. – 425 с.
- 3.10. Горский И.В. Налоги в рыночной экономике. – М.: Анкил, 2004. – 218 с.
- 3.11. Дадашев А.З., Павлова Л.П., Черник Д.Г. Налоги и налогообложение. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 345 с.
- 3.12. Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. – М.: Московский Центр Карнеги, 2001. – 158 с.
- 3.13. Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. – М.: Московский Центр Карнеги, 1997. – 58 с.
- 3.14. Дробозина Л.А. Общая теория финансов. – М.: «Банки и биржи», 1999. – 431 с.
- 3.15. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного

регулирования. – М.: Дело ЛТД, 1998. – 164 с.

3.16.Маликов Т.С., Олимжонов О.О. Молиявий менежмент. – Т.: Шарқ, 1999. – 137 б.

3.17.Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики (В вопросах и ответах): Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 124 с.

3.18.Основы управления финансами. Ван Хорн Дж. Пер. с англ. Гл. Ред. серии Я. В. Соколов - М.: Фынасы и статистика, 1996. –799 стр.

3.19.Парсаданов Г.А. Планирование и прогнозирование социально-экономической системы страны (теоретико-методологические аспекты). – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 360 с.

3.20.Паскачев А.Б., Садыгов Ф.К., Мишин В.И., Саакян Р.А. и др. Анализ и планирование налоговых поступлений: теория и практика. Под ред. Ф.К.Садыгова. – М.: Экономыко-правовой литературы, 2004. – 232 с.

3.21.Пелих А.С. Методы анализа, планирования и управления: учебное пособие. – Ростов-на-Дону: РГЭА, 1997. – 222 стр.

3.22.Петросов А.А. Стратегическое планирование и прогнозирование. – М.: МГТУ, 2001. – 318 с.

3.23.Родионова В.М. Финансы. – М.: Финансы и статистика, 1995. – 432 с.

3.24.Романов А.Н., Башкатова Т.А., Поляк Г.Б. Налоги и налогообложение. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 256 с.

3.25.Самсонова Н.Ф. Финансовый менеджмент. – М.: Финансы, 1999. – 380 с.

3.26. Совершенствование бюджетного регулирования в России: Сб. науч. трудов. Под ред. д.э.н., проф. А.Е. Карлика. – СПб.: Шанс, 1997. – 118 с.

3.27.Сумароков В.Н. Государственные финансы в системе макроэкономического регулирования. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 220 с.

3.28.Финансы: Уч. для вузов. Подред. Л.А. Дробозиной. – М.: ЮНИТИ,

1999. – 560 с.

3.29. Финансы: Уч. для вузов. Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской, Б.М. Сабанти. – М.: Юрайт, 2000. – 520 с.

3.30. Христенко В.Б. Межбюджетные отношения и управление региональными финансами: опыт, проблемы, перспективы. – М.: Дело, 2002. – 608 с.

3.31. Эрист Джонс. Деловые финансы. – М.: Диалог, 1998. – 450 с.

8. Интернет Веб саҳифалари

8.1. www.lex.uz - Ўзбекистон Республикаси қонунлари базаси сайти.

8.2. www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.

8.3. www.cb.uz - Ўзбекистон Республика Марказий банки сайти.

8.4. www.soliq.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси сайти.

8.5. www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси сайти.

8.6. www.bankir.uz - Ўзбекистон Республикаси Банклари уюшмаси сайти.

8.7. www.federalreserve.gov

8.8. www.boj.or.jp

8.9. www.uzland.uz

8.10. www.cer.uz.

8.11. www.review.uz.

8.12. www.berator.uz

8.13. en.wikipedia.org